

Araştırma Makalesi / Research Article

BÜYÜK AYRIŞMA TARTIŞMASINDAKİ BAŞLICA HİPOTEZ VE TEORİLER

Yahya AYYILDIZ¹

ÖZET

Bu makalenin konusu, son beş yüz yılda küresel emperyalizmle doğan ve Sanayi Devrimi'yle belirginleşen, Avrupa ile dünya arasındaki ayrışmayı açıklamaya yönelik hipotez ve teorilerdir. Bu konu, Kenneth Pomeranz'ın 2000 yılında yayınlanan The Great Divergence adlı eseriyle yeniden canlanmış ve Büyük Ayrışma başlığıyla sürdürülmüştür. Bu makalede konuyla ilgili belli başlı çalışmalar ortaya konulmuş ve sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır. Konuyla ilgili hipotezler, bu makalede doğal faktörler ve kültürel-kurumsal faktörler başlığı altında sınıflandırılarak ele alınmıştır. Yüzlerce kitap ve binlerce makalenin üretildiği Büyük Ayrışma konusunun tatmin edici bir açıklamaya ulaşabildiği söylenemez. Bunun için öncelikle iktisat tarihi ile iktisat teorisi arasındaki kopukluğun giderilmesi gerekir. Bununla birlikte sosyal bilimlere nüfuz etmiş olan Avrupamerkezci açıklamaların terk edilmesi de zorunludur. Konuyla ilgili hipotezlerin bir kısmında görülen önemli bir sorun da yanlıştırma koşullarının belirlenmemişidir. Bu durum, test edilebilirliği ortadan kaldırarak ilgili çalışmaların bilimsel değerini azaltmaktadır. Tek boyutlu ya da indirgemeci açıklamalar, olgunun anlaşılmasına imkân vermemektedir. Bu nedenle tatmin edici bir açıklamanın, doğal ve kültürel-kurumsal faktörleri birlikte dikkate alması gerekir. Büyük Ayrışma'ya yol açan faktörlerin çokluğu, konuyu içinden çıkılmaz bir karmaşaya sürüklemiştir. Bu nedenle faktörler arasında bir hiyerarşinin veya önem derecesinin belirlenmesi de gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Büyük Ayrışma, İktisat Tarihi, İktisadi Büyüme, Avrupa, Pomeranz

JEL Sınıflandırması: N10, N30, O10

MAJOR HYPOTHESES AND THEORIES IN THE GREAT DIVERGENCE DEBATE

ABSTRACT

The subject of this paper is the hypotheses and theories purposed at explaining the divergence between Europe and the world, which emerged with global imperialism in the last five hundred years and became evident with the Industrial Revolution. This subject was revived with Kenneth Pomeranz's work The Great Divergence, published in 2000, and continued under the title The Great Divergence. In this paper, major studies on the subject are presented and a general evaluation is made in the conclusion section. Hypotheses on the subject are discussed in this article by classifying them under the headings of natural factors and cultural-institutional factors. It cannot be said that the subject of the Great Divergence, for which hundreds of books and thousands of articles have been produced, has been able to reach a satisfactory explanation. For this, first of all, the disconnection between economic history and

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Malatya, Türkiye.
yahya.ayyildiz@ozal.edu.tr.

economic theory must be eliminated. However, it is also imperative to abandon Eurocentric explanations that have permeated the social sciences. An important problem seen in some of the hypotheses on the subject is that the conditions for falsification are not determined. This situation reduces the scientific value of the relevant studies by eliminating testability. One-dimensional or reductionist explanations do not allow the phenomenon to be understood. Therefore, a satisfactory explanation must take into account natural and cultural factors together. The multitude of factors that led to the Great Divergence have dragged the issue into an inextricable confusion. Therefore, it is necessary to determine a hierarchy or degree of importance among the factors.

Keywords: *The Great Divergence, Economic History, Economic Growth, Europe, Pomeranz*

JEL Classification Codes: *N10, N30, O10*

EXTENDED SUMMARY

Research Questions & Purpose

European countries made a major breakthrough by establishing a global hegemony from the end of the 15th century and by realising the Industrial Revolution from the end of the 18th century. Starting from this period, Europe's supremacy continues to this day with a wider Europe or the West.

Social sciences have endeavoured to explain why the West made this breakthrough or why other societies could not. Why did Europe make the breakthrough in question and not China, India, the Ottomans or the Aztecs? As Diamond puts it, why didn't the Inca King Atahualpa capture the Spanish king, but the Spanish commander Pizarro captured Atahualpa and eradicated American societies?

The answers to this question were determined by K. Marx and M. Weber, who are considered to be the founders of the two main schools of social sciences. However, it is thanks to the theses put forward by the California School, especially Pomeranz, that the issue has come to the agenda again in the last quarter century and has led to wide debates around the world.

The theses of the California School have shaken the Eurocentric understanding, which has dominated the social sciences and believed that the West has been superior in every field since antiquity, and reopened an old debate. The subject of this paper is the hypotheses and theories to explain the divergence between Europe and the world, which has been revived under the title of the Great Divergence.

Literature Review

The process of the Great Divergence, which is one of the most important debates of the modern period, consists of three stages. The first one is the period that was put forward by classics such as K. Marx and M. Weber and dealt with the transition to capitalism and rationalisation. The second is the period after the Second World War when developing countries and development theories came to the agenda. The discussions in this period gained momentum with W. McNeill's book *The Rise of the West* published in 1963 and became known by the name of the book. The third one started with Pomeranz's book *The Great Divergence* published in 2000 and the debates in this period are also known by the title of this book.

Although there is no institutional identity and a complete consensus, names such as J. Goldstone, R.B. Wong, J. Lee, L. Bozhong, R. Marks, P. Parthasarathi, R. Glahn, who will be known as the California School, as well as Pomeranz, have led the issue to resonate in wider circles with their criticisms of Eurocentrism.

Methodology

Qualitative analysis method was applied in this study. The hypotheses and theories related to the subject were compiled and analysed and the adequacy of the suggestions on the subject of discussion was evaluated.

Results and Conclusion

The prejudice that Europe was superior or more advanced since antiquity was challenged by the work of the California School, beginning with Pomeranz. However, the hypotheses of this school were also heavily based on coincidental factors and failed to provide a satisfactory explanation of the Great Divergence.

A certain number of explanations of the Great Divergence have not gone beyond being Eurocentric. According to Marxist and Weberian explanations, the cultural and natural qualities of the East led to their backwardness. It is clear that the claim that wealth originates from European cultural values and that non-European societies are structurally irrational is not independent from the imperialist interests of European powers. As a matter of fact, some of these theories served or legitimised the colonisation of the world at the time they were put forward.

Economic theory, which is concerned with how to generate economic wealth or how to achieve full employment, has been insufficient to explain the root causes by addressing the visible causes. The huge body of scholarship on the Great Divergence is nothing but an expression of this inadequacy.

One-dimensional or reductionist explanations do not allow the phenomenon to be understood. Therefore, a satisfactory explanation must address natural and cultural factors together. Since the relationship between man and nature is continuous and reciprocal, any explanation must include this continuity and reciprocity.

1. Giriş

Avrupa ülkeleri, 15. yüzyılın sonundan itibaren küresel bir hegemonya kurarak ve 18. yüzyılın sonundan itibaren de Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirerek büyük bir atılım içerisine girmiştir. Bu dönemden başlayarak Avrupa'nın edindiği üstünlük, daha geniş bir Avrupa veya Batı'yla, bugün de devam etmektedir. Hâlbuki Avrupa, 15. yüzyıla kadar coğrafi olarak dünyanın çıkmaz sokağı olmuş, toplumun önemli bir kısmı toprak köleliğine mahkûm edilmiş, kuru tarım yapılan kırsal bir ekonomiye hapsolmuş, siyasi olarak parçalanmış yapısıyla ılıman kuşağın en geri bölgelerinden biriydi. Buna karşın Çin, Hindistan ve Merkez bölgeleri, pek çok açıdan dünyanın en gelişmiş toplumlarını oluşturuyordu (Pomeranz, 2000: 6; Abu Lughod, 2020: 23; Frank, 2010: 88; Hobson, 2015: 89; Diamond, 2010: 539; Goody, 2010: 112). Ancak bu toplumlar, bir dizi askerî yenilginin ve ekonomik durgunluğun ardından Avrupa'ya bağımlı hâle gelmiş ve pek çok alanda üstünlüğünü kaybetmiştir.

Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki zıt yönelim veya ayrışma, sosyal bilimlerin ve özellikle iktisat tarihinin üzerinde önemle durduğu bir konudur. Sosyal bilimler, öncelikle söz konusu dönemde Avrupa'da yaşanan değişimi anlamaya odaklanmıştır. Rönesans, Reform, şehirleşme, emperyalizm, kapitalizm, feodalizmin çöküşü, Sanayi Devrimi, Aydınlanma, modernleşme gibi konu başlıkları üzerinden yaşanan değişimi anlamaya çalışmıştır. Bu anlama çabası, aynı zamanda söz konusu atılımı neden Batı'nın yaptığını veya diğer toplumların yapmadığını da açıklama ihtiyacı doğurmuştur. Söz konusu atılımı Çin, Hindistan, Osmanlı veya Aztekler değil de neden Avrupa gerçekleştirdi? Neden İnka Kralı Atahualpa, İspanya kralını değil de İspanyol komutan Pizarro, Atahualpa'yı esir aldı ve Amerikan toplumlarının kökünü kazıdı? (Diamond, 2010: 4).

Bu soruya modern bilim ve felsefede çeşitli cevaplar verilmekle birlikte günümüze kadar gelen ana yaklaşımları, sosyal bilimlerdeki iki temel okulun kurucusu olarak kabul edilen K. Marx ve M. Weber belirlemiştir. Bununla birlikte son çeyrek asırda konunun tekrar gündeme gelmesi ve dünya genelinde geniş tartışmalara yol açması, başta Pomeranz olmak üzere Kaliforniya Okulu'nun öne sürdüğü tezler sayesinde olmuştur.

Kaliforniya Okulu'nun geliştirdiği tezler, ağırlıklı Çin ile İngiltere arasındaki karşılaştırmaya dayanır ve bunlar birkaç madde altında toplanabilir: Çin, 1800'lü yılların başına kadar Batı Avrupa'dan daha fakir olmadığı gibi durağan da değildi. Özel mülkiyetin hâkim olduğu, serbestçe işleyen bir piyasaya sahipti. Üstelik bu piyasa, A. Smith'in tam rekabet modeline, İngiltere'deki piyasadan daha yakındı. Çin devleti despotik olmaktan uzak ve İngiliz devletinden daha az müdahaleciydi. Vergiler, piyasadaki sermaye birikimini azaltmayacak ölçüde daha düşüktü ve Çin bürokrasisi nispeten daha küçüktü. Çin rasyonelitesi, çalışma ahlakı ve kâr sevgisi, İngiltere'deki kadar canlıydı. Dönüm başına tarımsal verimliliği, 18. yüzyılın sonuna kadar İngiltere'deki verimlilikten daha fazlaydı ve emek başına verimlilikler arasında ise belirgin bir fark yoktu. İngiltere'nin zenginliği, önemli ölçüde emperyalizme dayanıyordu ve Çin, böylesi bir avantajdan yoksundu. Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de gerçekleşmesinde kömür madenlerinin sanayi bölgelerine yakınlığı, beklenmedik bir tesadüf veya şanslı. Çin'deki kömür madenleri ise sanayi bölgelerine uzaktı ve kömürün kullanımı, ek bir maliyeti gerektiriyordu (Pomeranz, 2000).

Kaliforniya Okulu'nun tezleri, Batı'nın antik dönemden beri her alanda üstün olduğuna inanan ve sosyal bilimlere hâkim olan Avrupamerkezci anlayışı sarsmış ve eski bir tartışmayı yeniden başlatmıştır. Bu makalenin konusu da Büyük Ayrışma başlığıyla yeniden canlanan, Avrupa ile dünya arasındaki ayrışmayı açıklamaya yönelik hipotez ve teorilerdir. Bu makalede konuyla ilgili belli başlı çalışmalar ortaya konulacak ve sonuç bölümünde genel bir değerlendirme yapılacaktır. Söz konusu hipotezlerin her biri hakkında eleştirel bir değerlendirme yapılmayacak, çünkü bir hipotez, diğerinin zaten eleştirisi anlamına gelmektedir. Örneğin Ace-moğlu vd. (2002), kurumcu yaklaşımı ortaya koymadan önce coğrafya hipotezini kapsamlı bir eleştiriye tabi tutar. Bu nedenle konuyla ilgili hipotezleri olduğu gibi sergilemek, onların benimsendiği veya onaylandığı anlamına gelmemektedir.

2. Literatür, Başlıca Kavramlar, Zamanlama ve Sınıflandırma

Büyük Ayrışma hakkında ortaya çıkan birikimin kendisi, bu makalenin olduğu gibi, çok sayıda çalışmanın konusu olmuştur. Literatür değerlendirmesine ilişkin Nathan Nunn'un "Historical Development" ve Peer Vries'in "What We Do and Do Not Know About the Great Divergence at the Beginning of 2016" adlı makaleleri ile Parthasarathi-Pomeranz'ın *Global Economic History* içindeki "The Great Divergence Debate" ve Snowdon-Vane'in *Modern Makroekonomi* içindeki "Ekonomik Büyüme Araştırmasının Rönesansı" adlı bölümleri dikkate değer niteliktedir. Victor Court'un "A Reassessment of the Great Divergence Debate" adlı makalesine özellikle değinmek gerekir, çünkü konuyla ilgili en kapsamlı ve sistematik araştırmalardan biridir. Ayrıca son dönemde yazılan kitaplar, genellikle literatüre ilişkin eleştirel bir değerlendirmeyle başlamış ve sonra kendi hipotezini ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu kitaplardan da ilgili literatüre yönelik değerlendirmelere ulaşmak mümkündür. Türkiye'de ise Büyük Ayrışma konusuyla ilgili çalışmalar bir elin parmağını geçmeyecek düzeydedir ve literatür çalışması ise hiç yapılmamıştır.

Büyük Ayrışma (the Great Divergence) kavramı, ilk kez Kenneth Pomeranz'ın *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* adlı kitabında kullanılmıştır. Kitabın isminden de anlaşılacağı gibi Pomeranz, modern dünyanın oluşumunu Avrupa ve Çin'i karşılaştırarak ele almış ve genelgeçer Avrupamerkezci kabullere itiraz etmiştir. Özellikle 19. yüzyılın başlarına kadar Çin'in en gelişmiş bölgelerinin Avrupa'nın en gelişmiş bölgelerinden daha geri olmadığını öne sürerek ve Avrupa'nın söz konusu dönemdeki atılımını sömürgeciliğin yanı sıra İngiltere'de kömürün bulunması gibi rastlantısal nedenlere bağlayarak (Pomeranz, 2000: 7) eski bir tartışmayı yeniden canlandırmıştır.

Kurumsal kimliğe ve tam bir fikir birliğine sahip olunmasa da Kaliforniya Okulu diye bilinecek olan ve Pomeranz'ın yanı sıra J. Goldstone, R.B. Wong, J. Lee, L. Bozhong, R. Marks, P. Parthasarathi, R. Glahn gibi isimler, Avrupamerkezçiliğe yönelttikleri eleştirilerle konunun daha geniş çevrelerde yankı bulmasına yol açmıştır (Parthasarathi & Pomeranz, 2019: 32).

Ayrışmanın ölçüsü olarak genellikle gayri safi milli hâsıla (GSMH) rakamları kullanılmıştır. Söz konusu dönemde farklı ülkeler için bu rakamı tespit etmek kolay değildir ve bu nedenle belirli şehirlerdeki günlük işçi ücretleri ve tahıl fiyatları gibi göstergeler (Pamuk, 2004: 452) veya şehirleşme oranı üzerinden yaklaşık ölçümler yapılmış ve dolaylı da olsa birtakım tahminlere ulaşılmıştır.

Büyük Ayrışma, Avrupa ile dünya arasındaki farklılaşmayı ifade ederken Batı Avrupa ile Doğu ve Güney Avrupa arasındaki çatallanmayı belirtmek için Küçük Ayrışma (the Little Divergence) kavramı kullanılmıştır. İlk kez P.S. Gorski (2005) tarafından yer verilen bu kavram, farklı yazarlar tarafından Çin ile Japonya arasında 1870'lerden sonra ortaya çıkan farklı yönelimi ifade etmek için de kullanılmıştır. Büyük Ayrışma'dan daha önce Haçlı Seferleri'yle başlayan bir başka genişleme dönemi vardır ki buna da M.S. Campbell (2016) tarafından Büyük Geçiş (the Great Transition) denmiştir.

Konunun bir yüzünü Avrupa ile dünyanın birbirinden ayrışması oluştururken diğer yüzünü de birbirine yakınlaşması meydana getirir. Süreç içerisinde Avrupa ile dünya, sürekli olarak ayrışmamış, bilakis birbirine yakınlığı veya aralarındaki farkın azaldığı dönemler de olmuştur. Bu dönemler yakınlaşma (the Convergence) olarak adlandırılmıştır (Landes, 2017: 515).

Konunun büyük bir ilgi uyandırmasının ve geniş bir katılıma yol açmasının belki de en önemli nedeni, Çin'in 20. yüzyılın sonlarından itibaren gösterdiği iktisadi atılım ve Çin tarihinin Avrupamerkezci söylemleri boşa düşürecek düzeydeki zengin birikimidir. Tabii tartışmanın baş aktörleri Avrupa ve Çin olsa da konu bütün dünyayı bir şekilde ilgilendirmektedir ve bu nedenle başka yazarlar da tartışmaya dâhil olarak konuyu kendi ülkeleri açısından değerlendirmiştir.

2.1. Büyük Ayrışmanın Başlangıç Tarihi

Büyük Ayrışma'ya yol açan faktör, esasta Sanayi Devrimi'dir. Bundan önce toplumlar arasında gelişmişlik farkı olsa da bir uçurumdan söz edilemez. Nitekim Clark'a göre dünya genelinde ortalama kişi başına düşen gelir, MÖ. 1000 ile MS. 1750'ler arasındaki yaklaşık üç bin yıllık dönemde -2000 yılı değerleriyle- 1000 ABD doları civarında yatay bir seyir izlerken Sanayi Devrimi'yle birlikte keskin bir artış göstermiş ve 2000 yılında 12.000 dolara çıkmıştır (Clark, 2013: 2). Bu dramatik artış, Sanayi Devrimi'nin gelir üzerindeki etkisini göstermektedir. Ancak bu dönemde bütün toplumlar benzeri bir gelişme göstermemiştir. Sanayileşen ülkeler ile diğerleri arasında bir uçurum ortaya çıkmış ve diğer ülkeler ileriki tarihlerde sanayileşmeyi gerçekleştirse bile ilk sanayileşen toplumlar ile aralarındaki uçurum ortadan kalkmamıştır. İşte Büyük Ayrışma, bu uçurumu ve nedenlerini ele almaktadır.

Tarımsal üretim döneminde gelirin dar bir bant içerisinde seyretmesinin en önemli nedeni, Malthus kapanı diye adlandırılan olgudur. Malthus'a göre besin maddelerindeki üretim aritmetik olarak artarken nüfus geometrik olarak artmaktadır. Bu durum, nüfus artışının doğal sınırlarının olduğunu göstermektedir. Malthusçu yaklaşımın sıkı takipçilerinden Clark (2013: 1)'a göre Malthus kapanı, "teknolojik ilerlemelerle elde edilen kısa dönemli gelir artışlarının eninde sonunda nüfus artışı yoluyla kaybedilmesini garanti ediyordu." Nitekim 14. yüzyıldaki Kara Veba ve benzeri doğal felaketler, Malthus döngüsünün bir sonucu olarak görülmüştür (Chaney, 2018: 645).

Sanayi Devrimi öncesinde dünya toplumları arasında belirgin bir gelir farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Sanayi Devrimi'nin sağladığı imkânlar önce Avrupa'da, sonra diğer toplumlarda Malthus kapanından kurtulmaya ve sürekli bir gelir artışına yol açmıştır. Ancak bunun hemen öncesinde dünyanın önemli bir kısmının Avrupalı güçlerce kolonileştirilmesi ve emperyalizmle kontrol altına alınması, ayrışmanın başladığını göstermektedir. Bu nedenle Bü-

yük Ayrışma, Sanayi Devrimi'yle belirginleşse de buna indirgenmemiş ve daha önceki küresel emperyalizm de dikkate alınmıştır. Ayrıca Sanayi Devrimi'nin gelir dağılımında uçuruma yol açtığı bilinmektedir fakat "Bu devrimi İngiltere yerine Çin veya diğer toplumlar neden gerçekleştiremedi?" veya aynı şekilde "Neden Avrupa, Amerika kıtasını kolonileştirdi de tam tersi olmadı" sorusu cevap beklemektedir ve Büyük Ayrışma tartışması, bu soruların cevabına odaklanmıştır.

Büyük Ayrışma tartışmasının en çarpıcı yönlerinden biri, Avrupa'nın 19. yüzyıla kadar Çin'den daha zengin olmadığı, ancak bu tarihten sonra, Sanayi Devrimi sayesinde Çin'i geçtiğinin iddia edilmesi olmuştur. Tabii bu iddia, Avrupa'nın, neredeyse eski Yunan'dan beri dünyanın en zengin bölgesi olduğu gibi Avrupamerkezci bir iddiayı sarsmıştır (Parthasarathi & Pomeranz, 2019: 25). Dolayısıyla bu tartışmanın en önemli başlıklarından biri, ayrışmanın ne zaman başladığı olmuştur.

Nitekim Pomeranz (2000: 31), Avrupa'nın en zengin bölgesi olan Batı Avrupa'nın, Çin'in en gelişmiş bölgesi olan Yangtze deltasını geçmesinin 19. yüzyılda gerçekleştiğini öne sürmüştür. Büyük Ayrışma'nın gerçekleştiği tarihin 19. yüzyılda olduğunu iddia edenler arasında Jack Goldstone, Paul Bairoch, Prasanna Parthasarathi, John M. Hobson, A. Gunder Frank gibi isimler bulunmaktadır.

Frank'a göre Sanayi Devrimi öncesinde dış ticaret fazlası veren veya kendine yeterli olan dört bölge Çin, Hindistan, Safeviler ve Osmanlılardır. Buna karşın dış ticaret açığı veren dört bölge ise Amerika, Japonya, Afrika ve Avrupa'dır. Bu açığı Amerika ve Japonya gümüşle, Afrika altın sikke ve köleyle karşılarken Avrupa, açığı kapatacak herhangi bir mal üretiminde bulunmuyordu. Bu nedenle Avrupa, Afrikalıları köleleştirip Amerika'ya, Amerika'daki plantasyonlarda kölelerle ürettiği gümüşü Asya'ya, Asya'dan gümüş karşılığında aldığı emtiayı Afrika ve Amerika'ya satıyor ve bu ticareten kazanç sağlayarak ithalatı için kaynak temin ediyordu (Frank, 2010: 150).

Buna karşın Angus Maddison (2005: 11), Avrupa'nın, Sanayi Devrimi'nden yüzyıllarca önce dünyanın en zengin bölgesi haline geldiğini varsaymıştır. David Landes (2017: 75) ile Acemoğlu vd. (2002: 1236) 15. yüzyıldan, Broadberry (2013: 10) ise 16. yüzyıldan önce Kuzeybatı Avrupa'nın zenginlik açısından bütün dünyanın önünde olduğunu iddia etmiştir ki bu yaklaşımlarda küresel kolonyalizmin etkisini görmek mümkündür. Campbell ise 13-15. yüzyılda gerçekleşen Büyük Geçiş döneminde Avrupa'nın Çin'e yetiştiğini öne sürmüştür.

2.2. Büyük Ayrışma'ya Neden Olan Faktörlerin Sınıflandırması

Konuyla ilgili o kadar çok çalışma yapılmıştır ki bu çalışmalarda ortaya konulan hipotezleri belirli bir sınıflandırmaya tabi tutmadan değerlendirmek, neredeyse mümkün görünmemektedir. Zaten sonu gelmez faktörler zinciri ve birbirini yanlışlayan hipotezlerden anlamlı bir sonuç çıkarabilmek, ancak sınıflandırarak yapılabilir.

Toplumların uzun dönemli eğilimlerinin nedenlerine ilişkin bir konuda hemen hemen her şeyin *etkileyici* veya *belirleyici* bir faktör olduğu iddia edilebilir ve nitekim edilmiştir. Snowdon & Vane (2012: 527), bu faktörleri *yaklaşık nedenler* ve *temel nedenler* olarak ikiye ayırır. Büyümenin yaklaşık nedenlerini "dar ekonomik analizler" olarak tarif ederken gerçek nedenlerini tespit edebilmek için "ülkelerin tarihini" ve "kurumsal yapıdaki politik seçimlerin" niteliğini göz önünde bulundurmak gerektiğini belirtir.

Bir başka ayırım da yapısal ve konjonktürel olarak belirlenebilir. Nitekim Parthasarathi & Pomeranz (2019: 20), Marx ve Weber'in söz konusu ayrışmayı Avrupa'ya özgü sınıf çatışması ve rasyonalite üzerinden açıklamalarını *yapısalcı* olarak adlandırır. Buna karşın Kaliforniya Okulu'nda yer yer görülen şans ve tesadüfler üzerinden yapılan açıklamalar ise *konjonktürel* olarak değerlendirilir.

Söz konusu açıklamalar içinde önemli bir ayırım noktasının da Avrupamerkezci ve küreselci yorumlar olduğu görülmektedir. Max Weber, David Landes, John Roberts, Eric Jones, Niall Ferguson gibi Avrupamerkezciliği açıkça savunanların yanında Karl Marx, Gregory Clark, Michael Mann gibi Avrupamerkezciliğin içinden konuşanlar da bulunmaktadır. Buna karşın Samir Amin, Andre Gunder Frank, Kenneth Pomeranz, Jack Goody, Clive Ponting, Eric R. Wolf, Janet L. Abu-Lughod, Prasanna Parthasarathi, John M. Hobson, Alexander Anievas & Kerem Nişancıoğlu ise küreselci yorumlara sahiptir.

Bu konuda son çalışmalardan birini yapan Victor Court (2020: 8), ilgili hipotezleri biyo-coğrafya, kültür-kurumlar ve konjonktür-rastlantı olarak üç gruba ayırır. Court'un sınıflandırması, işlevsel olmasının yanı sıra iyi bir literatür çalışmasına da imkân vermektedir. Ancak konjonktür-rastlantı faktörü, Pomeranz'la birlikte ön plana çıktıysa da henüz diğer iki faktör gibi ağırlık kazanacak şekilde desteklenmemiştir. Dolayısıyla bu çalışmada yeri geldikçe konjonktürel-rastlantısal unsurlara değinilecek olmakla birlikte bu unsura ayrı bir başlık açılmamıştır. "Biyocoğrafya" ise "doğal faktörler" başlığı altında kapsanacak şekilde ele alınmıştır.

Bu makalede asli, yapısal, temel, belirleyici diye adlandırılan faktörler ile tali, görünür, yüzeysel, etkileyici faktörler birbirinden ayrıştırılmaya çalışılacaktır. Ancak temel sınıflandırma, *doğal faktörler* ve *kültürel-kurumsal faktörler* başlığı altında ele alınacaktır. Bütün literatürde bahsedilen faktörler pekâlâ bu iki başlık altında yer alabilir. Çünkü insan; beden ile aklın, madde ile ruhun veya doğa ile kültürün birleşimidir.

Klasik ve Neoklasik Okul evrensel yasalar önerirken Alman Tarihçi Okul, tarihsel olan kültürel unsurları dikkate almıştır ve bir yönüyle bu okulun devamı niteliğinde olan Kurumsalcı Okul da evrensel yasa yerine tarihsel olan kuralları ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda kurum kavramının, kültürün bir devamı olduğu söylenebilir. D. North (2010: 9), *oyunun kuralları* ile *oyuncular* arasında ayırım yapar ve institution (kurum) kavramını, rule (kural) anlamında kullanırken örgütler için organisation kavramını tercih eder. Birtakım eleştirilere rağmen yaygın kabul görmesi nedeniyle kurum kavramı bu anlamda kullanılmış ve kültürle birlikte ele alınmıştır.

Modern dönemin en önemli tartışma konularından biri olan Büyük Ayrışma'nın bugüne kadarki süreci üç aşamadan oluşmaktadır. Birincisi, K. Marx ve M. Weber gibi klasikler tarafından ortaya konulan ve *kapitalizme geçiş ve rasyonelleşme* üzerinden ele alınan dönemdir. Bu iki isimde de Doğu-Batı ayrımı vardır ve Batı'nın yükselişi veya ayrıcalığı açıklanmaya çalışılmıştır. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmekte olan ülkelerin ve kalkınma teorilerinin gündeme geldiği dönemdir. Bu dönemdeki tartışmalar, W. McNeill'in 1963 yılında yayımlanan *Batı'nın Yükselişi (the Rise of the West)* adlı kitabıyla ivme kazanmış ve kitabının ismiyle anılır olmuştur. Üçüncüsü ise Pomeranz'ın 2000 yılında yayımlanan *Büyük Ayrışma (the Great Divergence)* adlı kitabıyla başlamış ve bu dönemdeki tartışmalar, yine bu kitabın ismiyle bilinmiştir (Parthasarathi, 2002: 285). Dolayısıyla üçüncü dönemdeki tartışmaları bütü-

nüyle kavramak için önceki iki dönemin birikimini de göz önünde bulundurmak gerekir, çünkü üçüncü dönemin ürünleri, ilk iki dönemin devamı niteliğindedir. Ayrıca bu üç dönemin argümanlarını birlikte ele almak, daha bütüncül ve kapsayıcı bir bakış açısı sunacaktır. Bu dönemler arasında elbette birtakım farklılıklar vardır ve belki de en önemlisi, ilk iki dönemin yazarlarının konuyu, Doğu-Batı ayrımı üzerinden ele almasıdır. Üçüncü dönemde ise konu, ağırlıklı medeniyetler değil ülkeler bazında ele alınmıştır. Ayrıca ilk iki dönemde Avrupamerkezci eğilimler daha güçlüyken üçüncü dönemde küreselci eğilimler de belirli bir pozisyon kazanmıştır.

3. Büyüme Teorileri

İktisat bilimindeki büyüme teorileri, Büyük Ayrışma konusuyla yakından irtibatlıdır. Nihayetinde ayrışmanın bir tarafını *gelişen*, diğer tarafını ise *geri kalan veya gelişmekte olan* ülkeler oluşturmaktadır. Ancak büyüme teorileri; sermaye birikimi, yatırım ve teknoloji gibi büyümenin görünür veya ilk plandaki nedenlerini ele almakta, fakat “Bir ülke yüksek oranda tasarrufta bulunurken, sermaye biriktirirken, yatırım yaparken, teknoloji geliştirirken diğer bir ülkenin bunları neden yapamadığı” sorusunun cevabıyla ilgilenmemektedir. Bu nedenle büyüme teorilerinin; görünür, yüzeysel veya etkileyici faktörleri dikkate aldığı belirtilmiştir (Snowdon & Vane, 2012: 560). Buna rağmen bu teorileri ele almak, Büyük Ayrışma’ya ilişkin hipotezlerin daha anlaşılır olmasını sağlayacağı gibi bunların önemini de ortaya koyacaktır.

Adam Smith (1997: 19-36), milletlerin zenginliğini veya ekonomik büyümeyi; iş bölümü, uzmanlaşma ve ticaretin sağladığı verimlilik artışı gibi içsel dinamiklere bağlamıştır. Ricardo (1815: 12)’nin geliştirdiği azalan verimler yasasına göre sermayenin azalan marjinal getirisi, ekonomik büyümenin önündeki en büyük engeldir ve büyümenin sınırını belirler. Malthus (1966: 11-14) ise geçim imkânlarının aritmetik, nüfusun ise geometrik olarak artacağını ve dolayısıyla ekonomik büyümenin nüfus artışı tarafından durdurulacağını öne sürmüştür.

Klasik iktisatçılar, ekonomik büyüme veya milletlerin zenginleşmesiyle yakından ilgilenirken Marjinalist Devrim’le birlikte iktisadın ilgi alanı mikroekonomiye kaymış, ancak 1929 Buhranı’ndan sonra Keynesyen Devrim’le birlikte büyüme sorunları tekrar ilgi alanına girmiştir. Keynes, piyasanın tam istihdamı sağlamakta yetersiz kaldığını iddia ederek devletin, eksik istihdam dengesinde yatırım veya tüketim olarak harcamaları artırıcı politikalar izlemesi gerektiğini öne sürmüştür. Keynes’in kısa vadeli büyüme analizi, Harrod ve Domar tarafından uzun vadeli büyüme teorisine dayanak kılınmıştır. Harrod ve Domar, büyümenin temel unsurunun yatırım harcamaları olduğunu öne sürmüş ve yatırımların hem gelir oluşturucu hem de kapasite artırıcı yönü üzerinde durmuştur. Yatırımları mümkün kılan ise sermaye birikimidir ve bu nedenle Keynesyen büyüme modellerinde sermaye birikimi, merkezî bir konuma sahiptir (Hunt & Lautzenheiser, 2016: 617).

Buna karşın Solow ve Swan’ın geliştirdiği Neoklasik büyüme modellerinde tasarruf, nüfus artışı ve teknoloji, büyümenin temel faktörleri olarak değerlendirilmiştir. Ancak sermayenin azalan marjinal getirisi, tasarruf artışıyla sağlanacak bir büyümenin belli bir süre sonra durağanlıkla karşılaşacağını göstermektedir. Nüfus artışıyla sağlanacak bir büyüme de *yoğun* değil *yaygın* büyümeye neden olacak veya kişi başına reel artışa değil, sadece milli hasılanın büyümesine yol açacaktır. Öyleyse sürekli bir reel büyümeye sadece teknolojinin gelişimiyle ulaşılacaktır (Hunt & Lautzenheiser, 2016: 651).

Neoklasik büyüme teorileri, teknolojiyi dışsal olarak değerlendirir ve bilginin herkese açık olduğunu kabul eder. Nitekim tam rekabet piyasasının varsayımlarından biri açıklıktır, yani piyasadaki aktörlerin fiyatlar, teknolojiler ve diğer hususlarda tam bilgi sahibi olmasıdır. Teknolojik gelişmeler, herkese açık olması dolayısıyla, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını açıklayan bir faktör olarak değerlendirilmez. Tabii bu noktada söz konusu farklılıkların açıklanması gerekmiştir ve içsel büyüme teorileri bunu açıklama iddiasındadır.

İçsel büyüme teorilerinin ayırt edici yönü, reel büyümeyi sağlayan teknolojiyi dışsal değil içsel bir faktör olarak kabul etmesidir. Tam rekabet piyasası varsayımının aksine piyasadaki aktörler, başta teknoloji olmak üzere diğer pek çok hususta tam bilgi sahibi değildir. Dolayısıyla teknoloji, reel büyümeyi sağlayan temel bir unsur olarak, sadece kendisine sahip olan şirket veya ekonomilerin büyümesini sağlayacaktır. Teknoloji, sadece fiziksel değil aynı zamanda beşerî sermayenin gelişiminde de kilit bir role sahiptir. Romer ve Lucas gibi isimler tarafından savunulan içsel büyüme teorisine göre hem fiziksel hem de beşerî sermayenin birikimiyle sağlanan büyüme, teknolojinin içsel bir faktör olması nedeniyle, azalan marjinal getiri sorunuyla karşılaşmayacaktır (Snowdon & Vane, 2012: 553).

Görüldüğü gibi iktisat bilimindeki büyüme teorileri; sermaye birikimi, yatırım, nüfus artışı ve teknolojiye gelişmenin büyümeyi sağlayacağını iddia etmektedir ancak büyüme demek, zaten üretim faktörlerindeki artış demektir. Asıl sorun ise bir ülke üretim faktörlerinde artış sağlarken diğer bir ülkenin bunu neden başaramadığıdır. Ağırlıkla iktisat tarihçilerinin ilgilendiği Büyük Ayrışma konusu, işte bu sorunun cevabını aramaktadır.

4. Büyük Ayrışmaya Yol Açan Doğal Faktörler

Büyük Ayrışma'nın temel faktörlerinden birinin coğrafya, topografya, iklim, sıcaklık, denize yakınlık, bitki ve hayvan stoku, hastalıklar, madenler, tatlı suya erişim, kıtaların eksenini gibi doğal çevre koşulları olduğu öne sürülmüştür.

İnsan, doğal bir çevrede yaşar ve hayatını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu maddeleri doğadan elde eder. Yiyecek ve giyeceğinin yanı sıra barınmak için inşa ettiği binaları da doğal malzemeleri kullanarak yapar. Mevcut refah düzeyimizi öncelikle işlenebilir toprağa, hayvanlara ve madenlere borçluyuz. Bunları elde edebilmek için de uygun iklim koşulları gerekir.

İnsanlık tarihindeki önemli dönüm noktaları, doğal koşullarla doğrudan ilişkilidir. M.Ö. 10 binli yıllarda üretime imkân veren en önemli değişiklik, yeryüzü sıcaklığının yaklaşık yedi dereceye kadar artarak Holosen Çağı'nın başlamasıdır. Bundan önceki Buzul Çağı yaklaşık iki milyon yıl sürmüştü ve bu dönemde dünyanın neredeyse yüzde otuzu buzullar altındaydı. Buzullar altında olmayan bölgelerde de hayat koşulları oldukça zordu çünkü atmosfer sıcaklığı insan yaşamı ve üretim için elverişli değildi (Mithen, 1999: 249).

Bir başka önemli dönüm noktası da M.Ö. 3500'lü yıllarda Mezopotamya'da yaşanan Sulama Devrimi'dir. Yazının icadıyla tarihin başlangıcı olarak kabul edilen bu dönemde şehirleşme yaşanmış, devlet ortaya çıkmış, çeşitli bilim dallarının temelleri atılmış ve sabandan tekerleğe kadar pek çok icat gerçekleştirilmiştir (Kramer, 2002). Bütün bunlara yol açan faktör, Fırat ve Dicle nehirlerinin, sulama kanalları inşa edilerek kontrol altına alınması ve tarımsal üretimin hizmetine koşulmasıdır. Bu sayede tarımda verimlilik artmış, toplam emeğin bir kısmı zanaat ve bürokraside istihdam edilmiş, uzmanlaşma gelişerek genel refah artışı sağlanmıştır.

Nihayetinde bu gelişme, sulamaya imkân veren doğal bir çevrenin varlığı sayesinde (McNeill, 2002: 20).

Ancak insanın geliştirdiği teknolojiler, doğa üzerinde kurduğu hâkimiyeti güçlendirmiş ve doğaya olan bağımlılığını azaltmıştır. Geliştirilen aşı ve ilaç gibi koruyucu ve tedavi edici tekniklerle bu zamana kadar kitlesel ölümlere neden olan sıtma, dizanteri, verem, tifüs gibi hastalıklar, bir tehlike olmaktan çıkmıştır. Artan tarımsal verimlilik, stoklama imkânları ve taşımacılık teknolojisi sayesinde kuraklık dolayısıyla kıtlıkların yaşanması ve kitlesel ölümler, önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Teknoloji sayesinde doğaya olan bağımlılığımız azalsa da ihtiyacımız ortadan kalkmış değildir, çünkü hâlâ her türlü ihtiyacımızı ya doğrudan ya da dolaylı olarak doğal kaynaklardan karşılamaktayız. Bu nedenle ekonomik gelişmenin en önemli unsurlarından biri iklimle birlikte coğrafi imkânlardır ve nitekim üretim faktörlerinden birinin de doğal kaynaklar olduğu kabul edilmektedir. Yani doğal kaynaklar olmadan üretim de yapılamamaktadır.

Coğrafi faktörlerin, ekonomik büyümedeki rolüne Montesquieu, Fernand Braudel, Jared Diamond, William McNeill gibi pek çok isim değinmekle birlikte bu konudaki öncü isimlerden biri İbn Haldun'dur. O, farklı iklim şartlarının ve coğrafi koşulların gerek bireyin psikolojisi ve karakteri gerekse toplumsal kurumlar üzerindeki etkisine vurgu yapar. Toplumları, şehirlere ve göçebe olarak ikiye ayıran İbn Haldun; tarım, zanaat ve hayvancılık gibi farklı geçim tarzlarının toplumsal yapının oluşumundaki etkisine değinir (İbn Haldun, 2017: 157).

Büyük Ayrışma konusuyla ilişkilendirmese de medeniyetlerin gelişiminde coğrafyaya önemli bir yer veren isimlerin başında F. Braudel gelir. Annales Okulu'nun önemli temsilcilerinden olan Braudel; coğrafi zaman, toplumsal zaman ve bireysel zaman ayrımı üzerinden tarihi inceler. Coğrafi zaman, toplumların uzun dönemli gelişmelerini ifade eder ve temelde coğrafya tarafından şekillendirilir. Braudel, ünlü eseri *Akdeniz*'de bu yaklaşımını sergiler ve coğrafi bir bölge üzerinden bir medeniyet anlatısı sunar. Akdeniz'i çevreleyen bölgelerin yarımadalarını, dağlarını, yaylalarını, ovalarını, ırmaklarını, çöllerini, pasif bir varlık olarak değil, tarihi şekillendiren bir özne olarak ele alır. Bu yaklaşımıyla coğrafyayı, tarihin ve toplumun merkezine yerleştirir (Braudel, 1989).

Modern dönemde coğrafyanın rolüne önemle vurgu yapan isimlerden biri olan Jared Diamond'un 1997 yılında yayınlanan *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı eseri, konuyla ilgili referans kitap hâline gelmiştir. Avrupalılar ile Amerikan yerlileri arasındaki ayrışmayı ele alan Diamond, karşılaşmanın yaşandığı 1500'lü yıllarda iki toplum arasında teknolojik ve kurumsal farkların bulunduğunu ancak bu noktaya nasıl gelindiğini sorar. Bu soruya, "Tarih, farklı halklar için farklı yönde gelişti ama bu, çevresel farklılardan dolayı böyle oldu, o halkların biyolojik farklılıklarından dolayı değil." (Diamond, 2010: 18) diye cevap verir. Bu çevresel farklılıkları ise evcilleştirilebilecek yaban hayvan ve bitki çeşitliliği, kıtaların ana ekseninin yayılma ve göç hızını etkileyen doğrultusu, yüzölçümü ve toplam nüfus hacimleri diye sıralamaktadır. Avrasya kıtası ılıman kuşak boyunca insan, meta ve bilgi yayılımına imkân tanıyan doğu-batı doğrultusuna sahipken Amerika kıtasının eksenini kuzey-güney hattındadır ve bu durum, kıta boyunca birbirinden çok farklı iklim ve coğrafi koşullar oluşturarak yayılım ve göç hızını düşürmüştür. Tarım ve hayvancılığın Bereketli Hilal'de başlamasının en önemli nedeni, bu bölgede evcilleştirilebilecek koyun, keçi, domuz ve inek gibi hayvanların ve buğday ile arpa gibi tahılların yaban hayatında bulunmasıdır. Buna karşın Amerika kıtasında evcilleştirilebilecek sadece lama ve mısır vardı (Diamond, 2010: 534).

Broadberry (2013: 16), tarımın; Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkelere göre Avrupa'da daha fazla hayvan odaklı olmasını veya Avrupa'daki çiftçilikte tarım-hayvan bileşiminin daha yüksek seyretmesini, Büyük Ayrışma'nın nedenlerinden biri olarak görür. Ona göre hayvancılık, sermaye-yoğun üretimi teşvik etmekte ve gübreleme imkânı sağlayarak tarımsal faaliyetlerin daha verimli olmasına yol açmaktadır. Ancak Pomeranz (2000: 33), bu hipoteze itiraz eder ve daha fazla hayvana sahip Avrupa çiftçiliğinin bu hâliyle bile Çin'den daha verimli olmadığını, bu nedenle söz konusu farklılığın Büyük Ayrışma'ya yol açamayacağını belirtir. Üstelik Çin tarımının hayvan ağırlıklı olmamasının temel nedeni zaten yüksek verimliliğidir. Buna karşın Avrupa tarımı ise verimsizlik açığını hayvancılıkla takviye etmeye çalışmıştır ancak bu durumda bile Çin'deki verimliliğe ulaşamamıştır.

Diamond, aynı kıtayı paylaşan ve söz konusu tarihte Avrupa'dan daha geri olmayan Çin, Hindistan ve Merkez toplumlarının neden Amerika kıtasını keşfedemediğinin cevabının da coğrafyada yattığını öne sürer. Ona göre diğer toplumlar siyasi birliği sağlayan yekpare coğrafi koşullara sahipken Avrupa, bölünmeyi veya Balkanlaşmayı teşvik eden bir topoğrafya sergiler. Avrupa coğrafyası, irili ufaklı yüzlerce devletin var olmasına imkân tanıyarak rekabeti kurumlaştırmış ve böylece birer yenilik merkezi hâline gelmiştir. Diğer medeniyetler ise devasa siyasi birlikler altında rekabetten yoksun ve dolayısıyla yeniliklere de kapalı kalmıştır (Diamond, 2010: 547).

Sanayi Devrimi'nin neden İngiltere'de yaşandığına ilişkin hipotezlerden biri de Pomeranz (2000: 276) tarafından öne sürülen kömürün varlığıdır. Pomeranz'a göre kömür olmadan İngiltere'nin başarısı açıklanamaz. Sanayi Devrimi, öncelikle demir, çelik ve demiryolları demektir ve bunların üretiminde kömür, temel enerji kaynağı olarak kullanılmıştır. İngiltere'de kömürün sanayi bölgelerine yakın olması, Sanayi Devrimi'nin şansa bağlı nedenlerinden biri olarak ifade edilmiştir.

Doğal çevre başlığı altında biyolojik faktörler de ele alınmıştır. Bu hususta mikropların etkisi, özellikle Amerikan yerlilerinin yok edilmesi konusunda sıklıkla başvurulan bir açıklama faktörü olmuştur. Diamond, Amerikan yerlilerinin soykırım düzeyinde yok edilmesini, Avrupalıların bilinçli eylemlerine değil, Amerika kıtasına çıkarken beraberlerinde taşıdıkları mikroplara bağlamıştır. Avrasya toplumları, salgın hastalıklarla tanışık oldukları için belirli bir bağışıklık kazanırken aynı mikroplar veya hastalıklarla tanışık olmayan Amerikan yerlilerinin savunmasız olduğunu ve bu nedenle ilk kez karşılaşılan salgınlar karşısında kitlesel kayıplar verdiğini belirtmiştir. Diamond (2010: 270)'a göre "Avrupalıların tüfekleri ve kılıçlarıyla savaş alanlarında ölen Amerikan yerlilerinden çok daha fazlası Avrasya mikropları yüzünden yataklarında öldüler." Crosby (2004: 195) ise "Yerlilerin bir yana itilip demografik üstünlüğü ele geçirmeleri için Yeni Avrupalılara yer açılmasının sorumluluğu, tüm vahşiliklerine ve katlıklarına karşın emperyalistlere değil, mikroplarına aittir." demektedir.

Bu sefer başka bir mikrop, veba, Avrupa tarihini değiştirmiştir. Birkaç bin yıldır pek çok toplumda ve farklı zamanlarda görülen vebanın 14. yüzyılda Avrupa'ya, Orta Asya yolunu takip ederek Çin'den geldiği ve neredeyse gün gün kaydının tutulduğu iddia edilmiştir (McNeill, 1976: 162). Avrupa nüfusunun en az üçte birinin hayatını kaybettiği 14. yüzyıldaki veba salgınının Malthus kapanından kaynaklandığı belirtilmiştir. Daha önceki nüfus artışı sonucunda emeğin marjinal verimliliği düşmüş ve bu durum, veba salgınına uygun bir zemin hazırlamıştır. Reel ücretlerin azalması, kıtlığa ve hastalığa davetiye çıkararak vebanın yayılmasını hızlandırmıştır (North & Thomas 1973: 53).

Vebanın hüküm sürdüğü dönemde bir yandan nüfus azalmış diğer yandan doğurganlık düşmüştür. Nüfusun azalması marjinal toprakların terk edilmesine yol açmış, bu ise kişi başına düşen refah düzeyini artırmıştır. Hem nüfusun azalması hem de azalan emeğin ücretinin artması, senyörlük gelirlerini düşürerek feodalizmin krizini derinleştirmiştir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 100). Ancak azalan nüfus; iş bölümü ve uzmanlaşmayı gerileterek refah artışını sınırlandırmıştır. Bu durum özellikle Güney Avrupa ülkelerinde geçerlidir (Broadberry, 2013: 15). Kuzeybatı Avrupa ise nüfusun azalması sonucunda toplam talepte ortaya çıkan yetersizliği, Baltık ülkelerine ihracat kanalları açarak gidermiştir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 107). Bunun yanı sıra kökeni, veba öncesi döneme dayanan esnek kurumsal yapılara sahip olmasının, Kuzeybatı Avrupa'nın değişen koşullara daha uygun cevaplar verebilmesine imkân tanıdığı öne sürülmüştür (Pamuk, 2007: 312).

Alsan (2015: 385), Sahra Altı Afrika'sında insanlar için zararlı ve hayvanlar için öldürücü olabilen çeçe sineğinin varlığının, tarımı ve saban kullanımını engellediğini belirtmiştir. Tarımın yeterince gelişmeyişi de nüfus artışını, şehirleşmeyi, devletin oluşumunu geciktirmiştir. Gallup vd. (1999: 18)'ne göre Sahra Altı Afrika'sındaki tropikal iklim, salgın hastalıklar, sıtma hastalığının görünüm sıklığı, kıyı bölgelerdeki yetersiz nüfus yoğunlaşması ve iç bölgelerle ulaşımı kolaylaştıracak nehirlerin yeterince bulunmayışı, birer dezavantaj olmasının yanı sıra ekonomi politikası ve kurumlar üzerinden de iktisadi gelişmeyi olumsuz etkilemiştir.

K. Wittfogel, *Oriental Despotism* adlı kitabında antik Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin'de sulamalı tarım için gerekli olan büyük çaplı yatırımların, otokratik rejimleri ve kurumları beslediğini, bunun da ekonomik gelişmeyi engellediğini öne sürmüştür (Mann, 2012: 116). Wittfogel'in yaklaşımını sürdüren Bentzen vd. (2017: 20) ise tarımın sulama kanalları ile yapıldığı söz konusu bölgelerde demokratik rejimlerin gelişmediğini belirterek sulamalı tarım ile otokratik rejimler arasında bir bağ kurmuştur. Nitekim bu yaklaşımın kaynağını oluşturan Marx'a göre Doğu'nun farklı bir üretim tarzına sahip olmasının nedeni, "iklimle ve onunla bağlantılı olarak... büyük çöl parçalarıyla kaplı toprağın yapısıyla ilgili"dir (Marx & Engels, 2016: 91).

Ekonomik performans ile genetik miras arasındaki ilişkiyi inceleyen Clark (2013: 129), Darwinci doğal seçim yaklaşımına başvurarak girişimcilik, tasarruf, yenilik yapma gibi büyümeye uygun niteliklerin süreç içerisinde Avrupalıların genetik kodları hâline geldiğini öne sürmüş ve Büyük Ayrışma'yı genetik miras üzerinden açıklamaya girişmiştir. Büyümeyi sağlayacak genetik kodların İngiltere'de Sanayi Devrimi'nden yüzlerce yıl önce oluştuğunu iddia etmiştir. Clark (2013: 142), Orta Çağ İngiliz vasiyetnamelerini inceleyerek zengin insanların daha doğurgan, fakirlerin ise yeteri kadar çocuk sahibi olmadığı sonucuna ulaşmış ve bugünkü Avrupa nüfusunun zenginlerin soyundan geldiğini iddia etmiştir. Böylece zenginlerin genleri zamanla daha çok yayılmış ve Avrupa nüfusu zihinsel olarak daha donanımlı hâle gelmiştir. Buna karşın Çin'in zenginleri kısırdır veya yeterince doğurgan değildir ve kendi genlerinin yayılmasını sağlayamamıştır. Bu genetik farklılık, İngiltere ile Çin arasındaki refah farkının temel nedenini oluşturmuştur.

Demografik ölçek veya nüfusun büyüklüğü de iktisadi gelişmenin temel unsurlarından biri olarak görülmüştür. Nüfus artışının piyasayı büyütürken uzmanlaşma ile iş bölümünü ve dolayısıyla verimliliği artırdığı savunulmuştur. North & Thomas (1973: 144), Büyük Ayrışma'yı hazırlayan Yüksek Orta Çağ'daki gelişmenin temelinde nüfus artışını görür. Ona göre "artan

bir nüfus, ticaretin temelini oluşturdu.” Ancak veba sonrasında nüfusun azalması, diğer faktörlerin de katkısıyla ticaretin daralmasına yol açarak yerelleşmeyi teşvik etmiştir. “Avrupa’da nüfus arttıkça ticaret ve imalat da arttı, nüfus düştüğünde ticaret ve sanayi de azaldı.” Ancak Clark (2013: 8)’a göre ilişki ters yönlüdür, yani “ekonomik başarı, net bir şekilde beraberinde üreme başarısını da getirmiştir.” Ona göre zenginlerin fakirlere göre iki kat daha fazla üremesi, bunu göstermektedir.

5. Büyük Ayrışmaya Yol Açan Kültürel-Kurumsal Faktörler

Doğal faktörler dışında kalan bütün unsurlar kültürel-kurumsal faktörler başlığı altında ele alınabilir, çünkü doğal olmayan her şey insan ürünüdür ve dolayısıyla kültürün bir parçasıdır. Kültür, “tarihî ve toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevî değerler ile... insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü” (TDK, 1998: 1436) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımdan hareketle mitoloji, felsefe, din, ideoloji gibi düşünce sistemlerinin yanı sıra hukuki, siyasi ve sosyal sistemler ile bilim ve teknoloji ve bunların ürünleri, kültürün unsurlarını oluşturmaktadır. Bütün bunlar, doğanın bir parçası değil, insanın bir ürünüdür ve insanın doğal çevresine egemen olmasını ve toplumsal çevresini düzenlemesini sağlamaktadır.

Kültürü meydana getiren en önemli unsurun başında yazılı olan ve olmayan kurallar gelmektedir. Yazılı olanlar arasında hukuk ve din kuralları olduğu gibi yazılı olmayanlar arasında örf ve âdet kuralları başta gelmektedir. Bu kurallar bireyi sınırlandırmakta ve onun davranış biçimine bir çerçeve sunmaktadır (North, 2010: 10). Doğal koşullar, insanın önüne her zaman birtakım engeller çıkarmış veya tehditler oluşturmuştur, ancak toplumların bunlara karşı üretmiş olduğu cevaplar, kurallar olarak formüle edilmiştir. Kurallar, bir toplumun karşılaştığı tehdit veya sorunlara getirdiği çözümdür ve bu çözüm veya cevapların birikimi, medeniyeti oluşturur. Dolayısıyla kuralların etkinliği, toplumsal başarıyı gösterir.

Kültürel-kurumsal faktörler içerisinde öncelikle Marksist okulun ön plana çıkardığı özel mülkiyet, ücretli emek ve sınıf çatışması üzerinde durulacak ve sonrasında Weberien okulun vurguladığı inanç sistemleri ve düşünme biçimi ile siyasi-yasal kurumlar ele alınacaktır. Ayrıca bunları tamamlayan veya destekleyen diğer hipotezler de incelenecektir. Marksist ve Weberien okulların Avrupamerkezci tutumunu eleştirip daha küreselci bir perspektif sergileyen ve kısmen Kaliforniya Okulunda gözlenen bir üçüncü yaklaşımdan da bahsedilebilir (Vries, 2016: 9). Bu sonuncu yaklaşımın konuya ilişkin katkıları da sunulacaktır.

5.1. Özel Mülkiyet, Sınıf Çatışması ve Serbest Piyasa

Marx, feodalizmin tasfiyesi sonrasında ortaya çıkan ekonomi politik sistemi *kapital* kavramı üzerinden eleştirir ki bu yaklaşımı, sermayeye ve dolayısıyla özel mülkiyete verdiği önemi gösterir. Marx’a göre kapitalizmin gelişiminde özel mülkiyetin varlığı belirleyicidir ve bu kurum, antik dönemden beri Avrupa toplumlarının ayırt edici bir niteliğidir. Buna karşın Doğu toplumlarında ise özel mülkiyet değil kullanım hakkı vardır. Toprağın mülkiyeti bireylere değil devlete aittir. Bu nedenle toplum özgür değil, genelleştirilmiş köledir (Marx, 1976: 20; Marx & Engels, 2016: 90).

Büyük Ayrışma konusu Marksist literatürde daha çok *kapitalizme geçiş* başlığı üzerinden ele alınmıştır (Hilton, 1984). Büyük Ayrışma’nın bir tarafında kapitalizme geçen toplumlar

bulunurken diğer tarafında kapitalizmi geliştiremeyen toplumlar yer almaktadır. Dolayısıyla kapitalizmin ne olduğu ve feodalizmden kapitalizme geçişin nasıl gerçekleştiği, sorunun düğümlendiği noktadır.

Geçiş konusunda önemli referanslardan biri hâline gelen Brenner (1977: 50)'a göre kapitalizm, özel mülkiyete ve ücretli emeğe dayanır. Kapitalizme geçiş ise sömürgecilik gibi dış şartlardan değil, İngiltere'deki senyörler ile serfler arasındaki sınıf çatışmasından kaynaklanır ki bu çatışmayı tahrik eden ise temelde teknolojik gelişmedir.

Özel mülkiyete yapılan vurgu, Marksistler dışında da önemli bir taraftar bulmuştur. Örneğin Acemoğlu & Robinson (2012: 76), ayrışmanın nedenini kapsayıcı kurumlar ile dışlayıcı kurumlarda görür. Buna göre özel mülkiyet, tarafsız bir hukuk sistemi ve piyasaya serbest girişlerin bulunması, kapsayıcı kurumları oluşturarak toplumları geliştirirken bunların bulunmayışı, dışlayıcı kurumlara yol açarak toplumları geri bıraktırır. İngiltere'de 1688 yılında gerçekleşen Şanlı Devrim, özel mülkiyeti güvence altına alarak Sanayi Devrimi'ni hazırlamıştır. Ancak aksi yönde veriler ve görüşler de bulunmaktadır ve örneğin Clark (2013: 263)'a göre Şanlı Devrim gibi siyasi olayların, verimlilik üzerinde hiçbir etkisi bulunmamaktadır.

Özel mülkiyetin Batı'da bulunmasına karşın Çin, Hindistan ve İslam dünyası gibi Asya toplumlarında bulunmadığı iddia edilmiş ve Büyük Ayrışma'nın nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. Ancak Kaliforniya Okulunun ortaya koyduğu gibi Çin'de özel mülkiyet oldukça yaygındır ve bu açıdan Avrupa ile Çin arasında herhangi bir farktan söz edilemez (Pomeranz, 2000: 14). Bugün itibarıyla artık Çin'de özel mülkiyetin bulunduğu yaygın olarak kabul edilmektedir ve bu sonuç, özel mülkiyetin ayrıştırıcı bir neden olduğu iddiasını tartışılır kılmıştır.

Marksist öğretiyeye göre üretim araçlarının özel mülkiyette olması, toplumları mülke sahip olanlar ile olmayanlar diye iki sınıfa ayırır. Batı toplumu, antik Roma ve Yunan'dan itibaren bir tarafta patriciler, senyörler ve kapitalistler, diğer tarafta ise plebler, serfler ve proleterler olmak üzere iki sınıfa ayrılmıştır. Sınıflar arasındaki çatışma, Batı toplumuna dinamizm sağlamış ve nihayetinde kapitalizmin gelişimine yol açmıştır (Marx, 1966: 66).

Doğu toplumlarında ise benzeri bir sınıflaşma yerine despotik bir yönetim aygıtı ve ona bağlı olan genelleştirilmiş kölelerden oluşan bir kitle bulunmuştur. Bir yanda üretim araçlarının mülkiyetine sahip despotik bir devlet, diğer yanda da küçük, kendine yeterli köy toplulukları bulunmaktadır. Marx, toplumları üretim tarzı kavramı üzerinden inceler ve Doğu toplumlarını Asya Tipi Üretim Tarzı olarak ayrıştırır. Asya toplumlarında özel mülkiyetin bulunmayışı, sınıflaşmanın ortaya çıkmasını önleyerek durağanlığa yol açmış ve kapitalizmin gelişimini engellemiştir (Marx, 1976: 35).

Kapitalizmin ayırt edici niteliklerinden biri de ücretli emektir ve bu kavram, emeğin piyasada alınıp satıldığını ifade eder ki zımnen özgür bir piyasanın varlığına işaret eder. Feodal ve antik üretim tarzlarında emek, bağımlı olmasına karşın kapitalizmde özgürlüğüne kavuşmuştur. Serbest piyasa; kapitalizmin daha ilerici, üretken ve dinamik bir üretim tarzı olmasının nedenlerinden biridir (Marx, 2011: 217). Batı toplumu serbest piyasanın oluşumu için ticareti düzenleyen yasalar geliştirirken Doğu toplumlarında kısıtlayıcı politikalar uygulanmıştır. Ancak Pomeranz (2000: 70), Çin'deki piyasanın Avrupa'dakine göre daha işlevsel ve piyasa idealine daha yakın olduğunu öne sürmüştür.

Abu Lughod (2020: 345), Avrupalı güçlerin küresel egemenliğinden önce Avrasya'da entegre bir dünya ekonomisinin bulunduğunu ve bu ekonomide uluslararası ticaretin serbestçe işlediğini göstermiştir. Nispeten eşit güçlere ve farklı kültürlerle ev sahipliği yapmakla birlikte herhangi bir gücün hegemonyası görülmemiştir. Ancak Avrupalılar tekeli bir ticaret ve yağma politikasıyla bu sistemi değiştirmiştir. Dolayısıyla Avrupa hegemonyasından önce rekabetin geçerli olduğu bir uluslararası ticari düzen varken daha sonra tekele dayalı bir hegemonya kurulmuştur.

Kapitalizm, bir boyutuyla, feodalizmin yerelliğini kırıp ulusal pazarlar oluşturmak için serbest ticareti desteklemenin ürünüdür, ancak bu politikalar ulus ötesinde çoğunlukla uygulanmamıştır. Bilakis Avrupalı ülkeler ile sömürgeleri arasındaki ticari ilişkilerde genel ilke, serbestlik değil tekel olmuştur. Yani kapitalizmin biri Avrupa'ya diğeri sömürgelerine yönelik olmak üzere iki farklı yüzü veya politikası söz konusudur (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 305). M. Dobb, R. Brenner ve E.M. Wood gibi Marksistler, içsel dinamiklere vurgu yaptıkları için kapitalizmi, serbest piyasa ile özdeşleştirirler. Öyle ki Doğu Hindistan Şirketi kapitalist olarak değerlendirilmez, çünkü Hindistan'dan elde edilen artık, güce başvurarak *iktisat dışı* yollardan sağlanmıştır (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 45).

5.2. Emperyalizm

İngiltere'nin içsel dinamiklerine vurgu yapan ortodoks Marksizm, emperyalizmi, kapitalizme dışsallaştırır. Nitekim Marx, emperyal dönemdeki kazancı, *sermaye* değil *ilkel birikim* olarak görmüştür. İlerlemeci tarih yorumunun bir sonucu olarak Hindistan'ın emperyalist işgalini, tarihin zorunlu bir adımı olarak değerlendirmiştir (Turner, 1984: 30). Ancak Bağımlılık Okulu ve dünya-sistemi analizini esas alan neo-Marksistler, analizlerine asli bir unsur olarak emperyalizmi dâhil ederken, daha öncesinde Lenin (2009: 101-103), emperyalizmi, kapitalizmin en son aşaması olarak değerlendirmiştir.

R. Prebish, P.A. Baran, P. Sweezy, A.G. Frank ve S. Amin gibi isimlerin yer aldığı Bağımlılık Okulu, kapitalizmin doğuşu ve işleyişindeki küresel bağımlılık ve sömürü ilişkilerinin analizini merkeze alan bir yaklaşım sergiler. Frank'a göre mevcut küresel kapitalist sistem içerisinde bugünün az gelişmiş ülkelerinin, kabuklarını kırıp gelişmiş ülke konumuna ulaşmaları mümkün görünmemektedir. Çünkü kapitalist sistem, metropol ve uydu ülkeler olarak ikiye ayrılmış ve metropol ülkeler lehine uydu ülkelerin sömürüsüne dayanmaktadır. Bu sistem içerisinde sadece az gelişmişliğin gelişmesinden bahsedilebilir ki bunun anlamı, az gelişmiş ülkeler ne kadar gelişirse gelişsin, mevcut uluslararası konumlarını değiştiremeyecekleri, yani gelecekte de gelişmiş ülkelerin karşısında az gelişmiş ülkeler olarak varlıklarını sürdürecektir (Frank, 1966: 5-7).

Bağımlılık teorisine farklı bir açılım getiren I. Wallerstein, kapitalizmin; Osmanlı ve Çin gibi dünya-imparatorlukları üzerinde hegemonya kurarak tek bir dünya sistemi hâline geldiğini öne sürmüştür. Merkez, periferi ve yarı periferi olarak üçe ayrılan bu sistemde merkez ülkelere kaynak aktarımı yapılmaktadır. Merkez ülkeler katma değeri yüksek ürünleri üretir ve özgür emeğe dayanırken periferi ülkeleri katma değeri düşük mallar üretir ve bağımlı emeğe dayanır. Yarı periferide ise her iki yapının bir karışımı görülür. Bu sistemin kuruluşu için dünya genelinde farklılaşan işgücünün istihdam biçimi ile bürokratik devlet örgütü gerekmiştir (Wallerstein, 2012: 75-78).

Kapitalizmin ancak “uluslararası ya da jeopolitik bir çerçevede” anlaşılacağını öne süren Anievas & Nişancıoğlu, *Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu?* sorusunun cevabı olarak “eşitsiz ve bileşik gelişme”yi görür. Bir yandan kölelik gibi sömürü biçimlerinin kapitalizme dışsal olmayıp içsel olduğuna vurgu yaparak eşitsiz gelişmeye, diğer yandan da emperyal yapılmaya değinerek bileşik gelişmeye dikkat çekmiştir. Kapitalist ülkeler Afrika'dan edindikleri köleleri Amerika'daki plantasyonlara gönderiyor, plantasyonlarda kölelerin ürettiği hammaddeler Avrupa'ya aktarılıyor, Avrupa'da özgür emeğin ürettiği mamul mallar köle karşılığında Afrika'ya satılıyordu. Diğer yandan Amerika'daki madenlerden elde edilen gümüş, Çin ve Hint mallarının ithalatında kullanılıyordu. Bu çevrimden elde edilen kârlar yeniden Avrupa'da yatırıma dönüştürülüyor ve Sanayi Devrimi'yle sonuçlanacak bir süreci hızlandırıyor (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 168-169).

Pomeranz (2000: 269), Büyük Ayrışma'nın nedenlerinden biri olarak emperyalizmi görür. Sömürgelerde Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu tarım ürünlerinin üretilmesi, Avrupa'daki toprağın ve emeğin serbest bırakılarak sanayi sektörüne aktarılmasına imkân tanıyordu. “Hayalet arazi” dediği bu durumda Amerika'dan İngiltere'ye ithal edilen şeker, pamuk ve yün gibi ürünler sayesinde İngiltere'de yaklaşık 100 bin dönümlük arazi ve burada çalışacak işgücü serbest kalıyordu. İngiltere, hayalet arazinin olmaması durumunda bir yandan azalan verimler kanunu diğer yandan Malthus kapanı nedeniyle durgunluğa girecek ve kaynaklarını sanayi sektörüne aktarmakta güçlük yaşayacaktı. Nitekim Crosby (2004: 14) de bu duruma dikkat çekerek ve İngiltere'nin Malthus kapanından kurtulmasını, işgücü fazlasını Amerika kıtasına ihraç etmesinde bulur.

P. Bairoch (1982: 296), Hindistan'ın yanı sıra Ortadoğu, Afrika, Latin Amerika ülkelerinin sanayisizleşmesine Batı emperyalizminin önemli bir katkıda bulunduğunu iddia eder. 1750'de dünya sanayi üretiminin üçte birini Çin, dörtte birini de Hindistan sağlarken 1913 yılında bu ülkelerin payı, sırasıyla yüzde 3,6 ve yüzde 1,4'e düşmüştür. Bairoch'a göre sömürgecilik öncesi Hindistan nispeten müreffeh ve İngiliz emperyalizmi, Hindistan'ın sanayileşme çabalarını engelledi. Sömürgeciliğin ilk dönemlerinde pamuk ve tekstil ürünleri Hindistan'dan İngiltere'ye ihraç edilirken sömürgecilik boyunca akış tersine döndü ve İngiltere, Hindistan'a mamul mallar ihraç etmeye başladı.

Ancak emperyalizmi açıkça savunan yazarlar da bulunmaktadır ve bunlardan biri olan Landes (2017: 30), “Fransızların Cezayir'de uyguladığı politikalar ve yaptıkları hakkında ne dersiniz deyin, milyonlarca Cezayirlinin daha uzun ve daha sağlıklı yaşamasını mümkün kıldılar. ... Emperyalizm, derin bir insani güdünün dışavurumudur.” demektedir. Niall Ferguson (2012: 168) da “Batı imparatorluklarını kötü ve sömürücü -yani uygar olmanın bizzat tersi davranışlara yatkın- diye mahkûm etmeye koyulmadan önce, uygarlaştırıcı bir misyon üstlendikleri savının pek de içi boş olmadığını anlamamız gerekir.” diyerek emperyalizmin uygarlaştırıcı misyonunu sahiplenmektedir. Ferguson (2011: 20), İmparatorluk adlı çalışmasında da aynı tutumu sürdürür: “Dolayısıyla primafacie [ilk bakışta] imparatorluğun küresel refahı yükselttiğini, bir başka deyişle İyi Bir Şey olduğunu söylemenin makul bir gerekçesi var gibidir.”

5.3. Din-İdeoloji

Marksist okulun vurguladığı faktörlerin yanı sıra şimdi de Weberyen okulun önemli gördüğü unsurlar ele alınabilir. Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eseri,

toplumların gelişiminde dinin rolünü vurgulayan ilk kitaplardan biridir ve bütün literatürü etkilemiştir. Burada Protestanlığın, özellikle de Kalvinizm'in çalışmayı övmesi, meslek ahlakını vurgulaması, lüks tüketimi sınırlandırması, yatırım için servet birikimini özendirme yönüyle kapitalizmin gelişimini teşvik ettiği öne sürülmüştür (Weber, 1999: 35). Buna karşın Konfüçyenlik ve Budizm gibi Doğu dinleri, kendilerini büyüden arındıramamış, dünyadan kaçmayı öngören bir mistisizme dönüşmüş ve Protestanlık gibi rasyonelleşememiştir. Bununla birlikte siyasi iktidara itaati öngören ve konformizmi teşvik eden Konfüçyenlik, kapitalizmin gelişimini engel olmuştur (Sunar, 2012: 158).

Aynı yaklaşımı sürdüren Landes (2017: 514), "İktisadi kalkınma tarihinden herhangi bir şey öğrendiysek, o da tüm farkın kültürden kaynaklandığı olmalıdır (bu açıdan, Max Weber tamamen haklıydı)." demektedir. Avrupa'nın merak katsayısının yüksek olduğunu, hırs ve tutkuyla güdülendiğini belirtir. Buna karşın başta Çin olmak üzere Doğulu toplumları merak eksikliği, genel kayıtsızlık, teknolojinin bilinmeyişi, inatçılık, doyumsuzluk, özcü bir cehalet ve akılsızlıkla itham eder.

Büyük Ayrışma yerine Süreğen Ayrışma (the Long Divergence) tabirini kullanan Timur Kuran (2018: 105), İslami kurumların ve hukuk sisteminin, ilk dönemlerde kalkınmayı teşvik ettiğini ancak daha sonra sermaye birikimini ve tüzel şirketlerin oluşumunu engellediğini öne sürmüştür. Terekenin varisler arasında bölünmesini öngören İslami miras sisteminin, büyük servetlerin parçalanmasına yol açtığını ve aristokrat bir sınıfın oluşumunu önlediğini belirtmiştir. Buna karşın feodal Avrupa'da uygulanan ve hem iktidarın hem de mülkün en büyük çocuğa miras kalmasını ifade eden *ilk doğan* kuralının, servetin parçalanmadan korunmasına hizmet ettiğini ve böylece modern kapitalist gelişimi desteklediğini vurgulamıştır.

K. Chen (2012: 340), ayrışmanın temel faktörlerinden biri olarak kültürel unsurları görür ve Batı'da kapitalizmin gelişiminde Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanma'nın rolünü vurgular. Bu dönüşümler sayesinde tutumlu, girişimci, rasyonel bireyin ortaya çıktığını ve kapitalizmi geliştirdiğini öne sürer. Ferguson ise Bilim Devrimi ve Aydınlanma'ya giden yolun temelinde, kilise ile devlet işlerinin ayrı olmasını öngören Hristiyan akidesinin yattığını ifade eder (Ferguson, 2012: 84). Ancak laikleşme, Kilise'nin desteğiyle değil, bilakis ona rağmen elde edilmiştir.

Avrupa'da 14. yüzyılda yaşanan vebanın kültürel sonuçlarından biri de Avrupa Evlilik Modeli'dir (AEM). J. Hajnal tarafından öne sürülen bu model; ileri yaşta evliliğe, sınırlı doğurganlığa, eşler arasında düşük yaş farklılığına ve çekirdek aileye dayanır. Avrupa'daki aile yapısının veba sonrasında yeni bir modele evrilmesi, emeğe yapılan yatırımın artmasına imkân tanıyarak Avrupa'nın dünyadan ayrışmasına neden olmuştur (Hajnal, 1965: 106). Ancak AEM'nin temel unsurlarının her yerde birbiriyle ilişkili olmadığı, ilişkili olduğu durumlarda da ekonomik gelişmeyi teşvik etmediği de iddia edilmiştir (Vries, 2016: 45-47).

5.4. Rasyonellik

Weber'in Batı ile Doğu toplumları arasında gördüğü en önemli farklardan biri de aklın kullanım biçimleri veya rasyonelliktir. Weber (2018: 132), davranış biçimlerini araç-rasyonel, değer-rasyonel, duygusal ve geleneksel olarak dörde ayırmaktadır. Duygusal ve geleneksel davranış tipleri rasyonel olmadığı gibi değerler, mutlak düzeye çıkarıldığında değer-rasyonel davranışlar da irrasyonelliğe yaklaşır. Aklın kullanımı çeşitli toplumlarda da söz konusudur

ancak hayatın bütün alanlarının, yani ekonominin, hukukun, siyasetin, toplumsal ilişkilerin, dinin rasyonelleşmesi veya bütün bu alanlarda araç-rasyonel davranışın hâkim olması, sadece Batı'ya özgüdür.

Weber'in araç-rasyonellik dediği tutum, daha net biçimde Machiavelli (1955: 62)'de görülür. Machiavelli'nin hedefe ulaşmak için gerekli her türlü aracı kullanmayı ve bu yolda toplumsal değerleri dikkate almamayı önermesi, kendisi için olumsuz bir imajın oluşmasına yol açmıştır ancak düşünceleri, farklı cümlelerle Weber'de yeniden doğmuştur. Aynı tutumdan "iktisadi akılsallık" diyerek Andre Gorz (2007: 155) da söz eder. Gorz'a göre bu akıl, *reason* değil *ratio* üzerinden işler; "ilişkilerin teknikleştirilmesi, şeyleştirilmesi ve parasallaştırılması" sağlar ve "sadece eylemin doğru hesaplanıp hesaplanmadığı"yla ilgilenir.

5.5. Siyasi İktidar

Doğal Faktörler başlığı altında bahsedildiği gibi Avrupa'nın parçalı coğrafi yapısı, tek bir siyasi iktidarın egemen olmasına müsaade etmeyerek çok sayıda devletin var olmasını sağlamıştır. Devletler arasındaki jeopolitik rekabet ise modern rasyonel devletin oluşumuna yol açmıştır. Piyasanın iktisadi rasyonelliği ve verimliliği sağladığı gibi jeopolitik rekabet ortamının da siyasi rasyonelliği ve gelişmeyi sağladığı iddia edilmiştir. Nitekim Weber (1950: 339)'e göre "Rasyonel anlamda devlet, sadece Batı dünyasında var olmuştur." Bunun temeli ise "uzman bir memurluk ve rasyonel hukuktur."

Batılı modern devlet rasyonelken Doğu devletleri ise despotizm ve patrimonyalizme vasıflandırılmıştır. Despotizm, köle yönetimi anlamındadır ve buna göre efendinin, kendi mülkü olan kölesi üzerindeki yönetimi keyfidir ve herhangi bir hukukla sınırlandırılmamıştır. Patrimonyalizm ise özgür toplumun keyfi bir biçimde, hukukla sınırlanmadan yönetilmesi anlamındadır. Weber (2018: 351), Batı'da feodalizm görülürken Doğu'da patrimonyalizmin hâkim olduğunu, Osmanlı'da ise despotizme yaklaşan bir sultanizm modeli görüldüğünü belirtir. Doğu toplumları patrimonyal karakterini korurken Batı'da siyasi sistemin rasyonelleşerek demokrasiye evrildiğini öne sürer. Doğu devletleri, toplumu köleleştirdiği veya hukuka göre yönetmediği için özgür birey ortaya çıkamamış, girişimcilik gelişmemiş, bilimsel ve teknolojik icatları yapan sıra dışı beyinler yeşerememiştir. Doğulu toplumlar ile iktidar arasında tek yanlı bir itaat ilişkisi gelişmiş ve Doğulu dinler de bu ilişkiyi pekiştirmiştir.

Siyasi iktidarın; oluşumunun ve yapısının yanı sıra ekonomik faaliyetler karşısındaki tutumunun da ayırt edici bir nitelik olduğu öne sürülmüştür. Serbest rekabetin tam istihdamı veya ekonomik gelişmeyi sağlamadığı, bunun yanı sıra devlet müdahalesini de gerektirdiği, giderek daha yaygın bir kabul görmüştür. Nitekim ekonomik gelişmeyi sağlayan ülkeler, gelişme süreçlerinde kayda değer düzeyde siyasi iktidarın korumacı uygulamalarına başvurmuştur. Findlay & O'Rourke (2009: 243), ekonomik büyüme ile iktidar arasındaki ilişkiyi, "Basitçe söylemek gerekirse, bir gayeye ulaşmak, diğerinin başarılmasını daha kolay hale getirir." diyerek formüle etmiştir.

Modern devletin feodal iktidardan ayrışması, Schumpeter (1991: 104) tarafından "mülk iktidarı" ile "vergi devleti" kavramlarıyla ifade edilmiştir. Mülk gelirlerine değil de toplumun genelinin vergilendirilmesine dayalı iyi finanse edilmiş bir devletin, modern ekonomik gelişmede önemli bir rol oynadığı genel olarak kabul edilmiştir. Nitekim merkantilizm diye adlandırılan politika, bir yönüyle bunu ifade etmektedir. İç asayişin sağlanması, mülkiyet haklarının

korunması ve piyasaların entegrasyonu; dış güvenliği sağlayabilen merkezî bir devletin oluşması için gerekli görülmüştür (O'Brien, 2022: 547).

Büyük Ayrışma'nın nedenleri arasında siyasi iktidarın rolüne ayrıcalıklı olarak yer verenlerden biri olan Parthasarathi (2011: 9)'ye göre "ekonomik hayatın politik bir boyutu vardır. Devletin eylemleri, on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar hem Avrupa hem de Asya'daki gelişme yollarını belirlemede kritik öneme sahipti." Devletin rolü, liberal söylemin aksine, mülkiyet haklarının korunması ve piyasanın işlerliğinin sağlanmasından çok daha fazlaydı. Bunlara ek olarak devlet; ticareti şekillendirdi, ekolojiyi dönüştürdü, teknolojik gelişmeyi teşvik etti ve bütün bunlar, ayrışmada önemli bir paya sahipti.

S. Beckert (2018: 15), siyasi iktidar ile ekonomik gelişme veya şiddet ile kazanç arasındaki ilişkiyi Büyük Ayrışma perspektifinden ve pamuk piyasası üzerinden inceler. Ona göre Avrupalılar sermaye ile devletin gücünü birleştirmiş, "şiddet uygulayarak küresel bir üretim kompleksi" kurmuş, buradan elde ettikleri kazançlarla teknolojik sıçramaya ve zenginliğe ulaşmışlardır. Beckert'e göre bu sistemin adı "savaş kapitalizmi"dir ve köleliğe, yerli halkların mülklerine el konulmasına, emperyalizme ve silahlı ticarete dayanır.

C. Tilly (2001: 166) de şiddet ile sermaye arasındaki ilişkiyi inceler ve buradan üç model çıkarır. Bunlar sermaye-yoğun, zor-yoğun ve sermayeleşmiş zor modelleridir. Venedik ve Hollanda'nın sermaye-yoğun, Portekiz ve İspanya'nın zor-yoğun, İngiltere ve Fransa'nın ise sermayeleşmiş zor modelini uyguladığını belirtmiş ve bunlardan sadece üçüncü modelin kalıcı bir başarı sağladığını ifade etmiştir. Sermayeleşmiş zor modelinde siyasi iktidar ile sermaye birikimi birbirini besleyerek büyümüştür.

5.6. Teknoloji-Bilim

Ekonomik refahın temel bir unsuru teknolojik yeniliklerdir ve buna pek çok isim dikkat çekmiştir. Sanayi Devrimi denilen dönüşüme ise tekstil, kimya ve demir-çelik gibi sektörlerdeki teknolojik yenilikler yol açmıştır. Teknolojinin önemi açıktır ancak cevaplanması gereken sorular, bilimin ekonomik gelişmedeki rolünün tam olarak ne olduğu, bilimsel ve teknolojik gelişimi sağlayan ortamın nasıl hazırlanacağı ve bu alanlarda toplumlar arasındaki farklılıkların neden kaynaklandığıdır.

Bilimin sanayileşmedeki yeri konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. M. Jacob, J. Mokyr ve P. O'Brien'in savunduğu yaklaşıma göre sanayileşmede bilim ve ona yönelik yeni bakış açısı, kritik bir öneme sahiptir. Ancak Pomeranz'ın savunduğu ikinci yaklaşıma göre ise Sanayi Devrimi'nin en azından başlarında bilimin değil zanaatın katkısı vardır (Parthasarathi & Pomeranz, 2019: 27).

İlk grupta yer alanlar 1750'lerden sonraki atılımda teknolojik gelişimin ve bilgiye bakış açısındaki Aydınlanma'nın önemini vurgular. Batı Avrupa'nın bilginin üretilmesini ve yayılmasını teşvik ettiğini, bu hususta dinamik olduğunu belirtir. Sanayi Devrimi öncesindeki iki yüzyılda basılı kitapların arttığını, yayıncıların çoğaldığını, çok sayıda üniversitenin açıldığını, halka açık bilimsel toplantıların yaygınlaştığını ve bütün bunların bilimsel ve teknolojik atılımı hazırladığını iddia etmiştir (Court, 2020: 17). Aynı minvalde J.A. Schumpeter (1939: 100), iktisadi gelişmeyi yenilikler üzerinden açıklar. Bunlar ise yeni ürünler, yeni üretim yöntemleri, yeni pazarlar, yeni hammaddelerin bulunması gibi verimlilik artışı sağlayan değişikliklerdir.

Belirli bir toplum teknoloji geliştirirken diğer bir toplumun niçin geliştiremediği konusunda dikkate değer bir açıklamada bulunan R.C. Allen (2011: 13), İngiltere ve Hollanda'da emek maliyetinin yüksek olmasının, emekten tasarruf sağlayan teknolojik yenilikleri teşvik ettiğini, ancak hem Güney ve Doğu Avrupa'da hem de Asya'da ücretlerin düşük olması nedeniyle aynı teşvikin geçerli olmadığını öne sürmüştür.

Dengjian Jin (2016: 221) ise modern bilimin gelişmesini bir dizi olaya bağlar ve Hristiyan akidesinin birtakım bulgularla yanlışlanması, bunların başında gelmektedir. Dünya merkezli astronominin Kopernik Devrimi'yle sarsılması, Protestan reformu, kilise ile devletin ayrışması, matbaanın icadı, antik Yunan bilgisine yeniden erişim, yöntemsel şüphecilik, Aydınlanma, devletler arası rekabet gibi nedenler, bilimsel ve teknolojik gelişimin ya önünü açmış ya da onu teşvik etmiştir.

Landes (2017: 342)'e göre Doğu'da ve özellikle Çin'de gerçekleşen teknolojik yenilikler bir süre sonra yerini durağanlığa bırakmıştır. Lipsey'e göre devasa bürokratik siyasi organizasyonuna rağmen Çin, bilgiyi biriktirecek kurumlardan yoksundu. Hâlbuki Avrupa, bilgi birikimini sağlayacak üniversite gibi kurumları geliştirmeyi başarmıştı (Court, 2020: 19).

Ancak Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde asıl katkısı, bilimsel bilgi ve teknolojinin değil zanaat tecrübesi veya bilgisinin yaptığı iddia edilmiştir. Nitekim çeşitli araştırmalar, teknik yeniliklerin minimum düzeyde etkili olduğunu ve imalat yöntemlerinin uzun süre değişmeden kaldığını göstermiştir (Parthasarathi, 2011: 11). B.Z. Khan (2018: 320) ise Sanayi Devrimi sürecinde uzmanlaşmış bilginin ne gerekli ne de yeterli olduğunu öne sürer. İngiltere'nin 1750 ile 1930 dönemindeki patent başvurularından elde edilen sonuçlara göre ekonomik gelişmede bilim adamlarının, mühendislerin ve teknisyenlerin katkısı, 19. yüzyılın sonuna kadar belirleyici olmamıştır.

6. Büyük Ayrışma ve Osmanlı

Büyük Ayrışma konusu, Pomeranz'ın 2000 yılında yayınlanan kitabından sonra dünyanın pek çok ülkesinde tartışılır olmuştur. Çinli araştırmacıların yanı sıra başka ülkelerden yazarlar da konuya kendi açılarından katkıda bulunmuştur. Ancak ayrışmanın yaşandığı dönemde önemli bir dünya gücü olan Osmanlı açısından konuyu ele alan bağımsız çalışmalar yeterince yapılmamıştır.

Bu konuda eser üreten az sayıdaki isimden biri olan Pamuk (2004: 452), Osmanlı'nın büyük şehirlerindeki vasıflı ve vasıfsız inşaat işçilerinin ücretlerindeki uzun vadeli eğilimlerin yanı sıra temel tüketici malları üzerinden satın alma gücüne dayalı tüketici fiyat endeksi belirlemiştir. Bu endekslere dayanarak Osmanlı ile Avrupa'daki gelir seviyelerini karşılaştırmıştır. Avrupa için Allen'ın değerlerini kullanan Pamuk (2004: 455), 16. yüzyılda Osmanlı'nın Kuzeybatı Avrupa ülkelerinden daha az gelişmiş olduğu sonucuna varmıştır. Bir başka çalışma olan Gürsakal & Kaya (2013), Büyük Ayrışma'nın gerçekleştiği tarihin tespitine veya kronoloji problemine odaklanmıştır, ancak herhangi bir tarih önerisinde bulunmamıştır.

Osmanlı'nın Büyük Ayrışma'da kaybedenler tarafında yer almasının nedenlerine ilişkin tek bağımsız çalışma, Eren Düzgün'ün "Property, Geopolitics, and Eurocentrism: The 'Great Divergence' and the Ottoman Empire" adlı makalesidir. Düzgün'e göre Osmanlı'nın Büyük Ayrışma'daki konumu; özel mülkiyetin yokluğu, burjuva sınıfının zayıflığı, toprak sahibi sı-

nıfların rantiyeci karakteri veya vergi-rant ayrımı üzerinden değil, jeopolitik düzlemde sınıf ve devlet oluşumu süreçleriyle açıklanabilir. Osmanlı ile Avrupa arasında toplumsal ve jeopolitik koşullar, farklı yönetim ve mülkiyet yapıları ortaya çıkarmıştır. Osmanlı’da köylülüğün bağımsız statüsü, artığa el konulmasının önüne engeller çıkardığı gibi mülkiyet sahibi olmayan veya devlete bağımlı bir seçkinler sınıfı üretmiştir. Avrupa’da seçkinler arası mücadeleler bir seçkinler ittifakı oluşturarak mülkiyetin kurumlaşmasına yol açarken Osmanlı’da seçkinliğin devlet içi kalması, mülkiyet haklarının kurumlaşmasını engellemiştir. Bu durum, piyasanın kapitalist bir tarzda örgütlenmesini önlemiş ve ayrışmanın yolunu hazırlamıştır (Düzgün, 2018).

Büyük Ayrışma tartışmasında pek çok isim, kaçınılmaz olarak Osmanlı’ya değinmiştir. Ancak Osmanlı ile ilgili Batı’da ortaya konulan çalışmaların önemli bir kısmında oryantalist tutum kendini bariz bir biçimde gösterir. Weber’in *sultanizm* kavramında görüldüğü gibi onun izini süren son dönem yazarlarında da bu tutum yer alır. Örneğin E. Jones (2009: 269-277) için Osmanlı, “ganimet veya toprağa ihtiyaç duyan bir yağma makinesiydi.” Jones, Batı’da çok yaygın olduğu üzere, Osmanlı’yı “askerî despotizm”le tanımlar. Vebaya karşı yeterli önlemlerin alınmamasını “Osmanlı gericiliği”ne bağlar. Ona göre “Türk yoksulluğunun temeli, insafsız vergilere ve rüşvete dayanır.” Benzeri bir tutum Landes (2017: 394)’te de görülür. Ona göre “Osmanlı İmparatorluğu tam bir despotluktu... yağmalama makinesiydi.” Osmanlı’nın Batı karşısındaki yenilgisinin nedeni ise kültürel temeldeydi. “İslam’ın en büyük hatası matbaayı reddetmesi oldu... gönüllü arkaizm, imparatorluğun belini büktü.”

Anievas & Nişancıoğlu (2020: 257) ise Batılı çalışmalarda Osmanlı’nın oryantalist bir tutumla “Hıristiyanlığa yönelik İslami bir tecavüz” veya “Batı modernitesinin özgüllüğünün ve ayrıksılığının tanımlanmasında kullanılacak mukayeseli bir örnek vaka” olarak ele alınmasına itiraz eder. Osmanlı’yı feodalizmden farklı “haraççı üretim biçimi” olarak tanımlar ve analizlerini bunun üzerinden yapar. Bununla birlikte söz konusu karşılaşma döneminin başında Osmanlı’nın Batı Avrupa’dan daha gelişmiş olduğunu ve ayrışmanın, “Osmanlıların ‘ileriliği’nin, Avrupalılarınsa ‘geri kalmışlığı’nın ürünü” olduğunu iddia eder. “Osmanlıların gücü” karşısında Avrupalıların “geri kalmışlığın ayrıcalığı”ndan faydalandığını belirtir. Bu nedenle Avrupalıların her zaman önde olduğuna dair “Avrupa merkezci varsayımların gözden geçirilmesi gerektiğini” öne sürer.

Bairoch (1993: 31-32), Büyük Ayrışma’nın yaşandığı dönemde Osmanlı’nın liberal dış ticaret politikası güttüğünü ve bunun, Osmanlı’nın sanayileşme çabalarını olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Aynı dönemde Batılı ülkeler, merkantilist politikalarla kendi sanayi ve ticaretlerini koruma altına almıştır. Parthasarathi (2011: 115), Osmanlı’daki ekonomi politikasının, yüksek miktarda mal arzını düşük fiyatla sağlamak olduğunu belirtir. Ayrıca gerek feodal dönemin serfleri gerekse kapitalizmin proletaryası üzerinde sıkı bir emek kontrol mekanizmasının uygulanmasının, Avrupa’da verimliliği artırdığını, buna karşın Osmanlı’da emeğin serbest olmasının dezavantaja dönüştüğünü ifade eder.

7. Değerlendirme ve Sonuç

Büyük Ayrışma konusu, 15. yüzyılın sonlarından itibaren küresel emperyalizmle doğan ve Sanayi Devrimi’yle belirginleşen farklılaşmanın nedenine ilişkin tatmin edici bir cevap bulabilmek için Ayrışma’yı ortaya çıkaran farklı birikimlerin nasıl gerçekleştiğini göz önünde bulundurmıştır. Tarihsel perspektifin yanı sıra mekânsal kapsam da küresel düzeyde olmuştur.

Her ne kadar söz konusu atılımı Avrupa yapmış olsa da bu atılımın anlaşılabilmesi için diğer toplumlar da dikkate alınmıştır. Dolayısıyla Büyük Ayrışma diye adlandırılan konu, ayrışmanın her iki yanındaki toplumları kapsayarak bütün bir insanlık tarihinin anlatısına dönüşmüştür.

Avrupa'nın antik dönemden beri daha üstün veya daha gelişmiş olduğuna dair önyargı, Pomeranz'la başlayan Kaliforniya Okulu'nun çalışmalarıyla tartışılır hâle gelmiştir. Ancak bu okulun hipotezleri de ağırlıklı rastlantısal faktörlere dayanmaktadır ve Büyük Ayrışma'ya ilişkin tatmin edici bir açıklama sunamamıştır. Buna rağmen birtakım temelsiz kabulleri tartışılır hâle getirmesi bile önemlidir.

Büyük Ayrışma'ya ilişkin açıklamaların belirli bir kısmı, Avrupamerkezci olmanın ötesine geçememiştir. Marksist ve Weberyen açıklamalara göre Doğu'nun kültürel ve doğal nitelikleri, geri kalmalarına yol açmıştır. Buna karşın Avrupa'nın sahip olduğu doğal ve kültürel nitelikler, Avrupa'da özel mülkiyeti, sınıf çatışmasını, ücretli emeği, bilimsel merakı, rasyonelliği ve hukuk düzenini doğurmuş, böylece Avrupa ile dünya arasında açık bir ayrım meydana gelmiştir. Zenginliğin Avrupa'nın kültürel değerlerinden kaynaklandığı ve Avrupa dışı toplumların yapısal olarak irrasyonel olduğu iddiasının, Avrupalı güçlerin emperyalist çıkarlarından bağımsız olmadığı açıktır. Nitekim bu teorilerin bir kısmı, öne sürüldükleri dönemde dünyanın sömürgeleştirilmesine hizmet etmiş veya bunu meşrulaştırmıştır.

Avrupamerkezçiliğin ötesinde ırkçılık ve emperyalizmi savunan tezler de azımsanmayacak ölçüdedir. Örneğin Ferguson, sadece Avrupamerkezçiliği savunmaz, aynı zamanda emperyalizmin ilerici ve medenileştirici rolünden bahseder. Clark ise açıkça ırkçı açıklamalara başvurur. Avrupamerkezci, emperyalist ve ırkçı tezleri savunanlar, Batı dışı dünyada çok fazla dikkate alınmasalar ve bunlara makalenin sınırlılığı dolayısıyla burada yeterince yer verilemese de Batı'da oldukça yaygındır ve önemsenmektedir.

Bu çalışmalarda görülen bir başka sorun, *nedensellik bağının* kurulmasına ilişkindir. Bu sorun, ara dönemleri atlayarak uzak veya sadece seçili dönemler arasında nedensellik bağı kurmaktır. Örneğin Wittfogel ile Bentzen vd.nin antik dönemdeki nehir vadilerinde tarım sulama kanallarıyla yapılması ile bugünün otokratik rejimleri arasında veya Avrupa'da kuru tarım yapılması ile bugünün demokratik rejimleri arasında bağlantı kurması, bunun bir örneğidir. Bugünün Batılı toplumları, tarih boyunca değil, sadece son birkaç yüzyılda demokrasiyle yönetilmiştir. Demokrasi öncesinde Avrupa toplumlarının önemli bir kısmı feodal, emperyal ve kölecî rejimler altında köle veya serf olarak yaşamıştır. Yani bin veya iki bin yıl önceki Avrupa toplumu ile yağmura dayalı kuru tarım arasında bir ilişki kurulduğunda, kuru tarımın köleliğe veya serfliğe yol açacağı, bugünle ilişki kurulduğunda ise demokrasiye neden olacağı sonucu çıkarılabilir. Aynı nedensellik, sulamalı tarım ile siyasi rejimler arasında da yapılabilir ve seçilecek farklı tarihler, birbirinden zıt sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Ekonomik zenginliğin nasıl sağlanacağı veya tam istihdama nasıl ulaşılabileceğiyle ilgilenen iktisat teorisi, görünür nedenlere değinerek temel nedenleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Büyük Ayrışma konusunda meydana gelen devasa birikim, bu yetersizliğin ifadesinden başka bir şey değildir. Ancak gerek iktisat teorisi gerekse iktisat tarihine ilişkin bu çalışmalar, tek yanlı olarak sürdürülmektedir. Çalışmaların çoğu, tarihsiz bir teori ile teoriz bir tarih üzerine kuruludur. Tarihsel verilerle iktisat teorisini yeniden oluşturmadan, sadra şifa olacak bir açıklamaya ulaşılamayacağı anlaşılmaktadır.

İktisat teorisinin soyut ve evrensel dili, bir şekilde Avrupamerkezcidir veya öncelikli olarak gelişmiş ülkeleri göz önünde bulundurur. İktisat teorisi, *tam rekabet piyasası* gibi ideal durumları ölçü alıp serbest dış ticaretin ilgili taraflara, ya *mutlak üstünlükler* ya *karşılaştırmalı üstünlükler* ya da *faktör donanımındaki uzmanlaşma* yoluyla faydalı olacağını öne sürmektedir. Dış ticaret, karşılıklılık çerçevesinde uygulandığında olumlu sonuçlar vermektedir ancak gerçek hayattaki uygulama ve Osmanlı örneği, bunun böyle olmadığını, yani uluslararası ticaretin karşılıklı olarak uygulanmadığını göstermektedir. Karşı tarafın korumacı politikalar gütmesine rağmen dış ticaretin serbestleştirilmesi, kazancı aşan bir kayba yol açmaktadır. Üstelik *bebek sanayiler* ve hatta bütün sektörlerin gelişmediği *bebek ekonomiler* için durum daha da farklıdır. Dolayısıyla ideal piyasalar üzerine kurulu evrensel ilkeler belirlemek ve bunları karşılıklılığa dikkat etmeden uygulamak, gerçek dünyada tam tersi sonuçlara yol açabilmektedir.

Bununla birlikte sosyal bilimlere bütünüyle nüfuz etmiş olan Avrupamerkezci açıklamaların terk edilmesi zorunludur. Emperyalizmi veya ırkçılığı savunan hipotezlerde görüldüğü gibi, Avrupa veya gelişmiş ülkelerin meseleye kendi çıkarları perspektifinden bakmaları, bir yere kadar anlaşılabilir bir durumdur ancak asıl sorun, gelişmekte olan ülkelerin kendi çıkarları açısından meseleyi ele almamalarıdır. Bu ise Avrupamerkezciliğin sadece Avrupa’da değil, bütün dünyada hâkim eğilim olduğunu göstermektedir. Gelişmekte olan ülkelerde Avrupamerkezci olmayan bir bilim anlayışı veya bilinci gelişmeden, farklı ve isabetli teorilerin ortaya çıkamayacağı açıktır. Bu noktada Batı dışı toplumlardaki bilim adamlarının, konuyu kendi tarihsel gerçekliklerinden ele almaları, daha dengeli değerlendirmelerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Tek boyutlu veya indirgemeci açıklamalar, olgunun anlaşılmasına imkân vermemektedir. Bu nedenle tatmin edici bir açıklama, doğal ve kültürel faktörleri birlikte ele almalıdır. İnsan ile doğa ilişkisinin sürekli ve karşılıklı olması nedeniyle herhangi bir açıklamanın bu süreklilik ve karşılıklılığı içermesi gerekir. Büyük Ayrışma’yı sağlayan faktörlerin çok sayıda olması, meseleyi içinden çıkılmaz bir karmaşaya itmiştir. Bu nedenle faktörler arasında bir hiyerarşinin belirlenmesi veya önem derecesinin tespiti de gereklidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Yazarın katkısı yüzde yüz oranındadır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Abu Lughod, J.L. (2020). *Avrupa hegemonyasından önce*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Acemoğlu, D., Johnson, S., & Robinson J.A. (2002). Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. *The Quarterly Journal of Economics*, 117(4), 1231-1294.
- Acemoğlu, D., & Robinson, J.A. (2012). *Why nations fail*. London: Profile Books.
- Allen, R.C. (2011). *Global economic history: A very short introduction*. Oxford University Press.

- Alsan, M. (2015). The effect of the tsetse fly on African development. *American Economic Review*, 105(1), 382-410.
- Anievas, A., & Nişancıoğlu, K. (2020). *Batı'nın egemenliği nasıl kuruldu?* (Ç. Sümer, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Bairoch, P. (1982). International industrialization levels from 1750 to 1980. *Journal of European Economic History*, 11, 269-333.
- Bairoch, P. (1993). *Economics and world history myths and paradoxes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Beckert, S. (2018). *Pamuk imparatorluğu* (A. Nalbant, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Bentzen, J., Kaarsen, N., & Wingender, A. (2017). Irrigation and autocracy. *Journal of the European Economic Association*, 15(1), 1-53.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz*, C. 1-2. (M.A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Brenner, R. (1977). The origins of capitalist development. *New Left Review*, 104, 25-92.
- Broadberry, S. (2013). *Accounting for the great divergence*. LSE Working Papers. Retrieved <https://eprints.lse.ac.uk/54573/1/WP184.pdf>.
- Campbell, Bruce M.S. (2016). *The great transition*. New York: Cambridge University Press.
- Chen, K. (2012). Analysis of the great divergence under a unified endogenous growth model. *Annals of Economics and Finance*, 13(2), 325-361.
- Clark, G. (2013). *Fukaralığa veda* (E. Demircioğlu, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Court, V. (2020). A reassessment of the great divergence debate. *European Review of Economic History*, 1-42.
- Crosby, A.W. (2004). *Dünya benimdir! Avrupa ekolojik emperyalizmi 900-1900* (B. Altınok, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, mikrop ve çelik* (Ü. İnce, Çev.). Ankara: Tübitak.
- Düzgün, E. (2018). Property, geopolitics, and eurocentrism: The 'great divergence' and the Ottoman Empire. *Review of Radical Political Economics*, 50(1), 24-43.
- Ferguson, N. (2011). *İmparatorluk* (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Ferguson, N. (2012). *Uygarlık* (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi.
- Findlay, R., & O'Rourke, K.H. (2009). *Güç ve refah* (A. Ataseven, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Frank, A.G. (1966). The development of underdevelopment. *Monthly Review*, 4-17.
- Frank, A.G. (2010). *Yeniden doğu* (K. Kurtul, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Gallup, J.L., Sachs, J.D., & Mellinger, A.D. (1999). *Geography and economic development* CID Working Paper. Retrieved <https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/cid/files/publications/faculty-working-papers/001.pdf>.
- Goody, J. (2010). *Avrasya mucizesi* (Z. Kılınç, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Gorski, P.S. (2005). The little divergence the Protestant reformation and economic hegemony in early modern Europe. İçinde W.H. Szuatos, & L. Kaelber (Ed.), *The Protestant Ethic Turns 100* (ss. 165-190). Taylor and Francis.
- Gürsakal, G.G., & Kaya, S. (2013). An appraisal of the chronology problem in the 'rise of the west' question. *Akademik Bakış*, 7(13), 67-79.
- Hajnal, J. (1965). European marriage patterns in perspective. İçinde D.V. Glass & D.E.C. Eversley (Ed.), *Population in History* (ss. 101-143). London: Edward Arnold.

- Hilton, R. (1984). *Feodalizmden kapitalizme geçiş* (M. Gürer, & S. Sökmen, ev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Hobson, J.M. (2015). *Batı medeniyetinin doğulu koklenleri* (E. Ermert, ev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hunt, E.K., & Lautzenheiser, M. (2016). İktisadi düşnce tarihi (V.U. Aslan, ev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- İbn Haldun. (2017). *Mukaddime* (H. Kendir, ev.). İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Yayınları.
- Jin, D. (2016). *The great knowledge transcendence*. New York: Palgrave Macmillan.
- Jones, E. (2009). *Avrupa mucizesi* (A. Fethi, ev.). İstanbul: Hil Yayınları.
- Khan, B.Z. (2018). Human capital, knowledge and economic development: Evidence from the British industrial revolution, 1750-1930. *Cliometrica*, 12, 313–341.
- Kramer, S.N. (2002). *Tarih Sümer’de başlar* (H. Koyukan, ev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kuran, T. (2018). *Yollar ayrılırken* (N. Elhüseyni, ev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Landes, D.S. (2017). *Milletlerin zenginliği ve yoksulluęu*. İstanbul: Feylesof Kitap.
- Lenin, V.I. (2009). *Emperyalizm* (C. Süreya, ev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Machiavelli, N. (1955). *Hükümdar* (Y.A. Egeli, ev.). Ankara: Yıldız Matbaası.
- Maddison, A. (2005). Measuring and interpreting world economic performance 1500-2001. *Review of Income and Wealth Series*, 51(1), 1-35.
- Mann, M. (2012). İktidarın tarihi, C. 1., (E. Saraęoęlu vd., ev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Marx, K., & Engels, F. (2016). *Seçme yazışmalar*, C. 1. Ankara: Eriř Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital*, C. 1., (M. Selik & N. Satlığan, ev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (1976). *Kapitalist retim öncesi biçimler (Formen)* (Z. Dicleli, ev.). İstanbul: May Yayınları.
- Marx, K. (1966). *Felsefenin sefaleti*. Ankara: Sol Yayınları.
- McNeill, W. (2002). *Dünya tarihi* (A. şenel, ev.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- McNeill, W.H. (1976). *Plagues and peoples*. New York: Anchor Press.
- Mithen, S. (1999). *Aklın tarih ncesi* (İ. Kutluk, ev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- North, D.C., & Thomas, R.P. (1973). *The rise of the western world*. New York: Cambridge University Press.
- North, D.C. (2010). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- O’Brien, P.K. (2022). Son sz. İçinde O’Brien, P.K. (Ed.) *Vergi Devletlerinin Ykseliři* (ss. 547-560). (N. Bulut, ev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Pamuk, ř. (2004). Prices in the Ottoman Empire, 1469–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 36, 451-468.
- Pamuk, ř. (2007). The black death and the origins of the ‘great divergence’ across Europe, 1300-1600. *European Review of Economic History*, 2, 289-317.
- Parthasarathi, P. (2002). Review: The great divergence. *Past & Present*, 176, 275-293.
- Parthasarathi, P. (2011). *Why Europe grew rich and Asia did not: Global economic divergence, 1600-1850*. New York: Cambridge University Press.
- Parthasarathi, P., & Pomeranz, K. (2019). The great divergence debate. İçinde T. Roy, & G. Riello (Ed.), *Global Economic History* (ss. 19-37). London: Bloomsbury Academic.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence*. New Jersey: Princeton University Press.

- Ricardo, D. (1815). *Essay on the influence of a low price of corn on the profits of stock*. London.
- Schumpeter, J. (1939). *Business cycles*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Schumpeter, J.A. (1991). The crisis of the tax state. İçinde Richard Swedberg (Ed.), *Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism* (ss. 99-140). Princeton University Press.
- Smith, A. (1997). *Ulusların zenginliği* (A. Yunus & M. Bakırcı, Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Snowdon, B., & Vane, H. (2012). *Modern makroekonomi*. Ankara: Efil Yayınevi.
- Sunar, L. (2012). *Marx ve Weber'de Doğu toplumları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Turner, B.S. (1984). *Marx ve oryantalizmin sonu* (H.Ç. Keskinok, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- TDK (1998). *Türkçe sözlük*. Ankara.
- Vries, P. (2016). What we do and do not know about the great divergence at the beginning of 2016. *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft*, 28, 1-51.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve toplum*, C. 1., (L. Boyacı, Çev.). İstanbul: Yarı Yayınılık.
- Weber, M. (1950). *General economic history*. Illinois: The Free Press.
- Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. Ankara: Ayraç Yayınevi.